

Ռ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԻԲԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՉ ԹՈՒՐԻԲ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Р. Г. СААКЯН

**АНТИНАУЧНОЕ ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ СОВЕТСКО-
ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ
ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН

1964

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

9(47)

Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐԿ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

91843
34816

A

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՐԵՂԱՆ

1964

Աշխատութիւնը նվիրված է հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում, ինչպէս և ԱՄՆ-ում լույս տեսած թուրք հեղինակների՝ պատմաբանների, քաղաքական, պետական ու ռազմական գործիչների այն աշխատութիւնների վերլուծութեանը, որոնցում զգալի տեղ է հատկացված սովետա-թուրքական հարաբերութիւնների պատմութեան հարցերին:

Հրապարակված գիշանազիտական փաստաթղթերի, արխիվային և այլ նյութերի հիման վրա ցույց է տրվում, որ ժամանակակից թուրք պատմագրութեան մեջ սովետա-թուրքական հարաբերութիւնների պատմութեան հիմնական հարցերը լուսաբանվում են միտումնավոր ձևով, հակազիտական դիրքերից, խեղաթուրվում է Թուրքիայի նկատմամբ Սովետական Միութեան վարած քաղաքականութիւնը:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ժամանակակից Թուրքիայում պատմագրությունը, ինչպես և նախկինում, փաստորեն ամբողջովին պաշտոնական է։ Կապիտալիստական և ոչ մի երկրում պատմագրությունը չի կրում այնպիսի մինչև վերջը պաշտոնական բնույթ, ինչպես Թուրքիայում, որտեղ լույս տեսնող պատմագիտական ողջ գրականությունը սերտորեն առնչվում է կառավարող շրջանների վարած քաղաքականության հետ։ Հայտնի է, որ Թուրքական պետության ղեկավար Քեմալ Աթաթյուրքի նախաձեռնությամբ և նրա անմիջական հսկողության տակ 1930-ական թվականներին ստեղծված «Թուրքիայի պատմությունը»¹ «Թարիհը»² հիմնականում կրկնում է Թուրքիայի ժողովրդահանրապետական կուսակցության երկրորդ համագումարում (1927 թ. հոկտեմբերին) Քեմալի արտասանած ճառը², որտեղ միտումնավոր կերպով անտեսված են բազմաթիվ պատմական փաստեր, իսկ բերված նյութը որոշակիորեն նպատակ է հետապնդում «հիմնավորել» ու արդարացնել Թուրքական կառավարող շրջանների ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը։ Քեմալական Թուրքիայի պաշտոնական այս առաջին հրատարակություններում անցկացվող ռասայական, մոլի շո-

¹ *SK'ın Tarih*, IV. Türkiye Cumhuriyeti, İstanbul, 1934.

² Nutuk. Gazi Mustafa Kemal tarafından Cumhuriyet Halk Fırkasının 15—20 Teşrinievele 1927 tarihleri arasında toplanan İkinci Büyük Kongresinde söylenmiştir. Cilt I, 1919. Cilt II, 1920—1927. Cilt III, Vesikalar. 2-րդ հրատ. Kemal Atatürk. Nutuk. Cilt. I, 1919—1920. Cilt II, 1920—1927. Cilt III, Vesikalar. İstanbul, 1961. Ռուս. հրատ. Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, 1919—1927, тт. I—IV. Соцэкгиз, М., 1929—1934.

վինիստական գաղափարները՝ թուրք ազգի «առանձնահատուկ» դերի ընդգծումը, Թուրքիային հարևան մի շարք ժողովուրդների բազմադարյան պատմության նենգափոխումը, թուրքերին որպես համաշխարհային քաղաքակրթության նախահայրերի ներկայացնելու տենդենցը, այս բոլորը իրենց արտահայտությունն են գտել նաև հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում լույս տեսած պատմական ու քաղաքական գրականության մեջ: «Թարիհի» ոգով գրված Թուրքական հանրապետության պատմության բազմաթիվ դասագրքերը, որոնք լույս են տեսել գերազանցապես 1948—1960 թվականներին, նույնպես կոչված են գունազարդելու, իդեալականացնելու Թուրքիայի պատմությունը, մինչև վերջը արդարացնելու երկրի ղեկավար շրջանների հետադիմական քաղաքականությունը:

Ժամանակակից թուրք պատմագրության հատկանշական կողմերից մեկը նրա բացահայտ նացիոնալիստական ուղղությունն է, նրա շովինիստական, պանթուրքական ոգին: Թուրքիայի հանրապետական շրջանի պատմությունը լուսաբանող գրեթե բոլոր աշխատություններում (հատկապես «Թուրքիայի պատմության ընկերության» հրատարակություններում) հարյուրավոր էջեր, հատուկ գլուխներ են նվիրված պանթուրքիզմի գովքին, նրա «կենսունակությանն» ու «պատմական դերին»:

Թուրքիայի պատմությամբ զբաղվող արևմուտքի և, հատկապես, ԱՄՆ-ի բուրժուական հեղինակները ևս հատուկ ուշադրություն են դարձնում պանթուրքիզմի գաղափարախոսությանը և Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ նրա խաղացած դերին: Եվ դա պատահական չէ: Հիմնականում հակասովետական բովանդակություն պարունակող պանթուրքիզմը ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանների կողմից դիտվում է, որպես հակասովետական ազդեցիկ հրահրման կարևորագույն միջոցներից մեկը: Տակավին վերջերս, ԱՄՆ-ի արտաքին ազդեցիկ քաղաքականության ամենահետևողական պաշտպաններից մեկի՝ Մենդենհերսի կառավարության թույլտվությամբ,

ՍՍՌՄ-ից տերիտորիաներ հափշտակելու նշանաբանով պանթուրքական համաժողովներ էին գումարվում:

Պանթուրքիզմը լայն տարածում ունի նաև ներկայիս Թուրքիայում, Բալյար-Մենդերեսի խմբի քաղաքական կրախից հետո: Այսպես, Իզմիրում լույս տեսնող «Ադալեթ» («Արդարություն») թերթը 1964 թվականի փետրվարի համաժողովից մեկում կոչ էր անում «ազատագրել» Ղրիմը, Թուրքմենիան, Ադրբեջանը և մի քանի այլ սովետական հանրապետություններ: Իսկ Անկարայում հրատարակված «Իթիլ-Ուրալի պրոբլեմը և սովետական իմպերիալիզմը» խորագիրը կրող գրքում, որը պատկանում է թուրք ժուռնալիստ Ալի Աբըշի գրչին, հեղինակը հարց է բարձրացնում, թե արդյո՞ք Իթիլից (այսինքն Վոլգայից—Ռ. Ս.) այն կողմն ընկած հողերը պետք է պատկանեն Սովետական Միությանը և գալիս այն եզրակացություն, որ ժամանակն է «ազատագրել» այդ տերիտորիաները և դրանք վերադարձնել երբեմնի Օսմանյան կայսրությանը³:

Ահա, օրինակ, ինչպես է գնահատում պանթուրքիզմի դերն անցյալում և ապագայի նրա հեռանկարները ամերիկյան գնդապետ Հոստլերը՝ իր ամբողջովին թուրքասիրական ոգով գրված «Թուրքիզմը և Սովետները» վերնագիրը կրող գրքի առաջաբանում.

«Թուրքական հանրապետության մեջ,—գրում է նա,—նացիոնալիզմը կազմում է նրա ստրուկտուրայի, կառուցվածքի և ընթացիկ քաղաքականության հատկանշական գիծը: Պատերազմի և հեղափոխական վերափոխումների ժամանակ, 20-րդ դարում, թուրքական քաղաքականությունը պատմականորեն ընթացել է պանթուրքիզմի ուղղությամբ: Այն երիտթուրքերի քաղաքականությունն էր առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և 1917 թվականի ռուսական հեղափոխությունից հետո, էնվեր փաշայի քաղաքականությունը՝ 1921—22 թվականներին Թուրքեստանում նրա ձեռնարկած

³ Տե՛ս „Литературная газета“, 13.II. 1964.

ավանտյուրայի շրջանում: Նույն տենդենցները նկատելի դարձան Թուրքիայում 1941—43 թթ.⁴ Սովետական Միության վրա գերմանացիների հարձակման ժամանակ»:

«Վերը բերված փաստերը,—շարունակում է հեղինակը,—հաստատում են այն պնդումը, որ երրորդ համաշխարհային պատերազմի ծագման, կամ սառը պատերազմի ինտենսիվացման, կամ էլ ՍՍՌՄ-ում ներքին իռուվլոթյունների դեպքում, որոնք կարող են առաջ բերել սովետական պետության մասնատում, թուրքական նացիոնալիզմը (հատկապես թուրքական նացիոնալիզմի պանթուրքական տարատեսակը) կունենա իր ազդեցությունը Թուրքական հանրապետության քաղաքականության և Սովետական Միությունում բնակվող քաղաքականապես զարգացած թուրքալեզու ժողովուրդների գործողությունների վրա»⁴:

Թուրք պատմագրության մեջ աչքի է ընկնում նրա հակասովետական, թշնամական ոգին և սրա հետ կապված պատմական այն փաստերի նենգափոխումը, որոնք թեկուզ ամենանվազ չափով կարող են վեր հանել Սովետական Միության իրական, ճշմարտացի քաղաքականությունը արեւելքի երկրների, մասնավորապես Թուրքիայի նկատմամբ:

Թուրք հեղինակները՝ պատմաբանները, պետական ու ռազմական գործիչները, մամուլի տեսաբանները իրենց զրբերում թաքցնում են ընթերցողներից բոլոր այն փաստերը, որոնք վերաբերում են Թուրքիայի ազգային-ազատագրական պատերազմի տարիներին Սովետական Ռուսաստանի կողմից թուրք ժողովրդին ցույց տրված նյութական ու բարոյական մեծ օգնությանը, որը կարևորագույն գործոն հանդիսացավ թուրք ժողովրդի հակաիմպերիալիստական պայքարի հաղթանակի համար: Իսկ այդ օգնության մասին հիշատակող հեղինակները հալածվում են թուրքական կառավարության կողմից: Այսպես, 1952 թվականին Անկարայի համալսարանի մի խումբ առաջադեմ պրոֆեսորներ դատի տրվեցին լոկ այն բա-

⁴ Charles Warren Hostler, The Turkism and the Soviets. London, 1957, p. 3,

նի համար, որ նրանք իրենց դասախոսություններում հիշատակել էին աղգային-ազատագրական պայքարի տարիներին Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված օգնության մասին⁵:

Վերջին ժամանակներս Թուրքական մամուլի էջերում հանդես եկած առանձին ժուռնալիստներ բավականին համարձակ ձևով քննադատում են կառավարող շրջանների կողմից նախկինում ու ներկայումս տարվող այն կուրսը, որը նպատակ ունի հասարակայնության թաքցնել ճշմարտությունը սովետական երկրի մասին: Այսպես, Թուրք ժուռնալիստ Մեհմեդ Քեմալը «Վաթան» թերթում գետնադնած «Դժվարություններ՝ արտաքին քաղաքականության զարգացման մեջ» վերնագրով հոդվածում գրում է հետևյալը.

«Պաշտոնական պրոպագանդան, որը մեծ ծախսեր է պահանջում, ավելի քան 30-ամյա մի ժամանակաշրջանի ընթացքում ամեն կերպ ձգտում է թույլ չտալ մեր մամուլում կոնկրետ տեղեկություններ՝ Սովետական Ռուսաստանի մասին: Այդպիսի տեղեկություններ ստանալու ցանկությունը նրանց կողմից դիտվում է գրեթե որպես կոմունիզմի տարածում Թուրքիայում»⁶:

Թուրք պատմագրության մեջ վերջին շրջանում նկատելի է մի այլ տենդենց, որը նույնպես ընդգծում է Թուրք պատմաբանների աշխատությունների հակասովետական ուղղվածությունը: Դա Թուրք հեղինակների գործերի հրատարակումն է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, մի երկրում, որը գլխավորում է իմպերիալիստական լազերը և հակասովետական ողջ գաղափարախոսությունը: Այս հանգամանքը ևս իր կնիքն է դնում Թուրք հեղինակների աշխատությունների ուղղության վրա:

Այսպիսով, ժամանակակից Թուրք պատմագրության մեջ գերիշխող ազդատյաց, ռասայական ու շովինիստական գա-

⁵ Տե՛ս «Краткие сообщения Института востоковедения», 1952, IV, стр. 66.

⁶ «Vatan», 4 II. 1963.

դափարները, որոնք նա ժառանգել է սովխական պատմագրությունից, հնարավորութուն չեն տալիս գիտական անաչառությամբ հետազոտելու Թուրքիայի պատմության հետ կապված հարցերը, այդ թվում և սովետա-թուրքական հարաբերությունները, որոնց լուսաբանումը ժամանակակից թուրք հեղինակների կողմից, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, ընթանում է միանգամայն սխալ, արատավոր ուղիով: Հասկանալի է, որ պանթուրքական ու հակասովետական դադափարախոսությամբ զինված թուրք պատմագրությունը ամենիվին էլ չի ձգտում որևէ կերպ նպաստելու Սովետական Միության ու Թուրքիայի միջև բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու խնդրին, այլ, ընդհակառակը, խանգարում է այդ նպատակի իրականացմանը: Թուրք ժողովրդի և, հատկապես, երիտասարդ սերնդի մեջ սերմանելով հակասովետական ագրեսիվ դադափարներ, փորձելով նրան զայթակղեցնել տերիտորիալ ձեռքբերումների և այդ ճանապարհով մեծ, շատ քնդարձակ «հայրենիքի»՝ Թուրանի ստեղծման հեռանկարներով, թուրք պատմագրությունը միաժամանակ անգնահատելի ծառայություն է մատուցում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ռազմատենչ ու հետադիմական շրջաններին, որոնք Թուրքիան դիտում են, որպես հակասովետական ագրեսիայի ամենակարևոր հենակետը՝ ամբողջ Արևելքում:

Ուստի, թուրք պատմագրության սնանկ ու հակագիտական ուղղության վերհանումն ու մերկացումը մեր օրերում հրատապ անհրաժեշտություն է, ունի ակտուալ քաղաքական նշանակություն:

Ձեռնարկելով առաջադրված խնդրին, հեղինակը հավակնություն չունի ընդգրկելու սովետա-թուրքական հարաբերությունների շուրջ կեսդարյա պատմության տարբեր ժամանակահատվածների հետ առնչվող բոլոր հարցերը, այլ միայն հույս է տածում, որ սույն աշխատությունը ինչ-որ չափով կարող է նպաստել սովետա-թուրքական հարաբերությունների գիտական, ճշմարտացի պատմության ստեղծմանը, որ տակավին օրակարգի հարց է մնում:

ՍՈՎԵՏԱԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄԸ

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո ընդունված առաջին իսկ դեկրետներում ամենայն պարզությամբ ու հստակությամբ շարադրված էին սովետական կառավարության արտաքին քաղաքականության վեհ սկզբունքները՝ մեծ ու փոքր բոլոր ժողովուրդների իրավահավասարության ճանաչում միջազգային կյանքում, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հարգում, ուրիշ երկրների ներքին գործերին միջամտելու դատապարտում, տարբեր հասարակական կարգ ունեցող պետությունների միջև խաղաղ գոյակցության ճանաչում և այլն:

Հայտնի է, թե ամբողջ աշխարհում ինչպիսի հզոր արձագանք գտան սովետական արտաքին քաղաքականության՝ պատմությանը մինչ այդ անծանոթ սկզբունքները: Սովետական կառավարության առաջին արտաքին քաղաքական ելույթները՝ 1917 թվականի նոյեմբերի 8-ին ընդունված Հաշտության մասին դեկրետը, Արևելքի աշխատավոր մուսուլմաններին ուղղված Ժողկոմսովետի 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ի Դիմումը մեծագույն ազդեցություն ունեցան Արևելքի ճնշված ու կեղեքված ժողովուրդների գիտակցության վրա և հզոր խթան հանդիսացան նրանց ազատագրական պայքարի համար:

«Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր մուսուլմաններին» դիմումի մեջ ազդարարվում էր, որ սովետական կառավարությունը վճռականորեն հրաժարվում է Արևելքի

երկրների նկատմամբ ցարիզմի վարած զավթողական քաղաքականությունից և, մասնավորապես, Թուրքիայի բաժանման վերաբերյալ գաղտնի պայմանագրերից:

«Մենք հայտարարում ենք,—ասվում էր Դիմումի մեջ,— որ Կոստանդնուպոլիսը գրավելու մասին տապալված ցարի գաղտնի պայմանագրերը, որոնք հաստատվել էին տապալված Կերենսկու կողմից, այժմ պատառոտված ու ոչնչացված են: Ռուսաստանի հանրապետությունը և նրա կառավարությունը՝ ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը, ուրիշի հոգերը զավթելու դեմ են: Կոստանդնուպոլիսը պետք է մնա մոսկովմանների ձեռքում»¹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության անմիջական ազդեցության ներքո Արևելքի երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների արտահայտություններից մեկն էլ անգլո-հունական ինտերվենցիայի դեմ Թուրքիայում ծավալված հակաիմպերիալիստական պայքարն էր, որը, ինչպես հայտնի է, ավարտվեց Թուրք ժողովրդի հաղթանակով: Գաղտնիք չէ նաև, թե այդ հաղթանակն ապահովելու գործում ինչպիսի կարևոր դեր խաղաց նորաստեղծ սովետական պետության բարոյական, նյութական ու ռազմական մեծ օգնությունը:

1920 թ. ապրիլին Անկարայում գումարված Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի առաջին արտաքին քաղաքական ակտը դա ժողովի անունից նրա նախագահ Մուստաֆա Քեմալ-փաշայի ապրիլի 26-ին՝ սովետական կառավարության դեկլարացիա էր. Լենինին ուղարկած նամակն էր: Հիշյալ նամակում քեմալական կառավարությունն առաջարկում էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ, համատեղ հանդես գալ իմպերիալիզմի դեմ և, միաժամանակ, Սովետական Ռուսաստանին խնդրում էր օգնել Թուրք ժողովրդին՝ նրա հակաիմպերիալիստական պայքարում:

¹ „Документы внешней политики СССР“, т. I, Госполитиздат, 1957, стр. 35.

Պատասխանելով Քեմալի նամակին, Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինը 1920 թ. հունիսի 3-ի նոտայում հայտնում էր, որ սովետական կառավարությունը գոհունակությամբ ընդունում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի առաջարկը և պատրաստ է անմիջապես հաստատել դիվանագիտական ու հյուպատոսական հարաբերություններ²:

Սովետական Ռուսաստանի ու քեմալական Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը ավելի կարևոր նշանակություն ուներ վերջինիս համար, որովհետև Անկարայի կառավարության միջազգային և ներքին գրությունը 1920 թվականի գարնանը և ամռանը շատ ծանր էր: 1920 թվականի ապրիլին կայացած Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում դաշնակից տերությունները մշակեցին Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Ֆրանսիան համաձայնվում էր պաշտպանել Անգլիայի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը: Երկրի ներսում տեղի ունեցած մի շարք ապստամբություններ քեմալականների դեմ, հարձակման անցավ այսպես կոչված «խալիֆաթի բանակը»: Միևնույն ժամանակ, հունական զորքերը 1920 թ. հունիսին ձեռնարկելով մեծ առաջխաղացում Անատոլիայում ու Թրակիայում գրավեցին Ադրիանապոլիսը, Բրուսան, Բալրքեսիրը, Էրեզլին, Թեքիրդաղը, Ուշաքը և մի քանի այլ քաղաքներ: 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին սովթանական կառավարությունը հարկադրված էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և մյուս տերությունների հետ ստորագրել Սևրի դաշնագիրը, որով Արևելյան Թրակիան Ադրիանապոլսի հետ, ինչպես նաև Իզմիրի շրջանը, անցնում էին Հունաստանին, Մոսուլը՝ Անգլիային, սիրիական սահմանին հարող տերիտորիան՝ Ֆրանսիային և այլն: Կապիտուլյացիաների ռեժիմը մնում էր անձեռնմխելի, նեղուցները տրվում էին միջազգային հանձնաժողովի կառավարմանը՝ համարվելով բաց բոլոր երկրների

² Մանրամասը տե՛ս նույն տեղում, հ. 3, էջ 555:

առևտրական և ռազմական նավերի համար, ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ, Թուրքիային արգելվում էր կոնցեսիաներ տալ առանց դաշնակիցների հատուկ ֆինանսական հանձնաժողովի թույլտվության և այլն:

Հասկանալի է, որ նման պայմաններում, երբ Թուրքիան լրիվ մեկուսացված էր և պետականությունը կորցնելու վտանգի առջև կանգնած, Սովետական Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական կապեր հաստատելու հնարավորությունն իսկ նրա համար բարոյական մեծ աջակցություն էր:

Ինչպե՞ս է լուսաբանվում սովետա-թուրքական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանի պատմությունը Թուրք հեղինակների կողմից:

Պետք է ասել, որ պատմության կեղծարարությունը ըսկըսվում է հենց այստեղից: Նենգափոխելով փաստերը, պատմական իրականությունը, անտեսելով այն ժամանակ ստեղծված իրադրությունը և վերոհիշյալ դիվանագիտական փաստաթղթերը, Թուրք պատմաբանները զործն այնպես են ներկայացնում, թե իբր միայն Սովետական Ռուսաստանն էր ձգտում դիվանագիտական հարաբերություններ և բարեկամական կապեր հաստատել Թուրքիայի հետ, իսկ վերջինիս մեծագույն շահագրգռվածության մասին ոչ մի խոսք չեն ասում: Այսպես, օրինակ, Քեմալ Քարիաթը Թուրքիայի քաղաքականությունը նվիրված գրքում (որը լույս է տեսել 1959 թվականին Վաշինգտոնում) անդրադառնալով Մուստաֆա Քեմալի վերոհիշյալ նամակին, գրում է.

«Սովետները տեսան, թե ինչպիսի օգուտ կարող են ստանալ Թուրքիայի հետ համագործակցելուց: Հարավում բարեկամական Թուրքիայի առկայությունը կուժեղացներ Սովետների հարավային թևը»³: Իսկ թե ի՞նչ նշանակություն ուներ Թուրքիայի համար ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարին այդ պահին ցարական Ռուսաստանի փոխարեն հյուսիսում բարեկամական Սովետական Ռուսաստանի առկայությունը, հեղինակը լռության է մատնում:

³ Kemal H. Karpat, Turkey's politics. Washington, 1959, p. 349.

Պատմական իրականությունը ավելի կոպիտ ձևով է խեղաթյուրում Սովետական Ռուսաստանում քեմալական Թուրքիայի առաջին գեսպան, գեներալ Ալի Ֆուաթ Ջեբեսոյը՝ իր «Մոսկովյան հուշերում»:

Խոսակով 1920 թվականի օգոստոսի Մոսկվայի բանակցությունների⁴ ժամանակ Լենինի կողմից Թուրքական պատվիրակության ընդունելության մասին, նա գրում է, որ բոլշևիկյան ղեկավարները ցարական կառավարության քաղաքականությունից չտարբերվող իմպերիալիստական քաղաքականություն էին վարում⁵:

Շարունակելով կեղծել պատմական իրականությունը, հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ 1921 թվականի սկզբին «ռուսները խիստ կարիք ունեին Թուրքիայի օգնության՝ երկրի ներսում իրենց իշխանությունը ամրապնդելու համար»⁶:

Նման միտումնավոր, անհիմն պնդումները նպատակ ունեն ժխտել Թուրքիայի շահագրգռվածությունը Սովետական Ռուսաստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու գործում, նսեմացնել վերջինիս կողմից Թուրք ժողովրդին ցույց տրված օգնության և աջակցության կարևոր նշանակությունը: Բավական է ամենահամառոտ կերպով վերհիշել պատմական կոնկրետ իրադրությունը, համոզվելու հա-

⁴ Թուրք հեղինակները միաբերան գտնում են, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության գրաված զիջքի պատճառով էր, որ կողմերը համաձայնության չեկան և բանակցությունները ձախողվեցին: Իրականում, սակայն, պայմանագրի ստորագրմանը խոչընդոտեցին քեմալականները, որոնք այդ ժամանակ պատրաստվում էին և շուտով՝ 1920 թ. աշնանը փորձեցին իրականացնել Անդրկովկասի և, զլխավորապես, Հայաստանի նկատմամբ ծրագրած իրենց զավթողական պլանները: Տե՛ս Enver Behnan Şapolyo, Türkiye Cumhuriyeti tarihi. İstanbul, 1954, s. 78; Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953), İstanbul, 1958, s. 109; M. Kerrem Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, İstanbul, 1957, s. 78.

⁵ General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları (21.XI. 1920—2.VI.1922). İstanbul, 1955, s. 74.

⁶ Նույն տեղում, էջ 114—115:

մար այն բանում, որ քեմալական Թուրքիան բոլորովին ի վիճակի չէր օգնել Ռուսաստանին և այն էլ՝ նրա «ներքին դրություներն ամրապնդելու» գործում:

1921 թվականի սկզբներին Սովետական Ռուսաստանը հիմնականում ավարտել էր հակահեղափոխական ներքին ուժերի ու ինտերվենտների ջախջախումը և հաղթանակած դուրս եկել քաղաքացիական պատերազմից: Սովետական իշխանությունը հաստատվել էր ամբողջ Անդրկովկասում: Միջազգային ասպարեզում Ռուսաստանն արդեն ձեռք էր բերել նկատելի հաջողություններ. դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել իրեն հարեան երկրների (այդ թվում հարավային հարեանների՝ Իրանի ու Ավղանստանի) հետ, բանակցությունների մեջ մտել արևմտյան մի շարք տերությունների հետ: Հաշվի նստելով իրականության հետ, կապիտալիստական աշխարհի ամենազորեղ տերությունը՝ Անգլիան ստիպված եղավ փոխել իր քաղաքականությունը Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ. 1921 թվականի մարտի 16-ին կոնգրեսում ստորագրվեց անգլո-սովետական առևտրական պայմանագիրը և այլն:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, վերջինս իրոք շատ դժվարին վիճակում էր գտնվում և դեռ պետք է կենաց ու մահվան կռիվ մղեր՝ իր ինքնուրույն գոյության իրավունքը նշվաճելու համար: Այս շրջանում Թուրքիան կատարյալ մեկուսացման մեջ էր, իսկ Անգլիայի կողմից լավ զինված հունական բանակը ընդհուպ մոտեցել էր Անկարային: Կառավարական հիմնարկների մի մասը տեղափոխվել էր Կայսերի: Քեմալականների ներքին վիճակը բավականին խախտտ էր, հատկապես Ազգային մեծ ժողովում, որտեղ հոգևորականությունը հարձակումներ էր սկսել Քեմալի դեմ՝ վերջինիս մեղադրելով «շարիաթի» խախտումների մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերը վկայում են այն մասին, որ այդ շրջանում ինքը Թուրքիան աջակցության կարիք ուներ՝ իր ներքին ու միջազգային դրությունն ամրապնդելու և հակաիմպերիալիստական պայքարը շարունակելու համար:

Հարկ է նշել, որ հարցին նման միակողմանի գնահատա-
կան է տրվել տակավին 1930-ական թվականների սկզբին լույս
տեսած Թուրքիայի առաջին պաշտոնական հրատարակության՝
«Թարիհի» էջերում, որտեղ միանգամայն անտեսվում է Թուր-
քիայի շահագրգռվածությունը սովետական օգնության մեջ.
«Հենց Սովետական հանրապետության ընդհանուր քաղաքա-
կանությունը, նրա շահերն էին պահանջում նպաստել և նույն-
իսկ աջակցություն ցույց տալ ազատության և անկախության
համար մղվող թուրքական շարժմանը»⁷:

Քննարկենք այս հարցը հանգամանորեն, քանի որ վերո-
հիշյալ փաստարկը, որ իբր միայն Սովետական Ռուսաստանն
էր ձգտում մերձենալ Թուրքիայի հետ և «շահագրգռված էր»
վերջինիս օգնել, հաճախ է մեջ բերվում 1921 թվականի մար-
տի 16-ի սովետա-թուրքական պայմանագրի կապակցու-
թյամբ:

Ինչպես հայտնի է, Սովետական Ռուսաստանի և քեմա-
լական Թուրքիայի միջև կնքված առաջին քաղաքական պայ-
մանագիրը 1921 թվականի մարտի 16-ին Մոսկվայում ստոր-
դրված պայմանագիրն էր: Անհրաժեշտ է այն վճռական նը-
շանակությունը, որ հիշյալ պայմանագիրն ունեցավ թուրք
ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքի հա-
մար, նրա հաղթական վախճանի գործում: Սովետական Ռու-
սաստանի հետ կնքված այդ պայմանագիրը քեմալական Թուր-
քիային դուրս բերեց արտաքին քաղաքական լրիվ մեկուսա-
ցումից: Այն իսկապես առաջին իրավահավասար պայմանա-
գիրն էր, որ երբևիցե Թուրքիան կնքել էր որևէ մեծ տերության
հետ: Մոսկվայի պայմանագրով Սովետական Ռուսաստանի
կառավարությունը մեծահոգի կերպով հրաժարվեց բոլոր այն
հատուկ արտոնություններից ու կապիտուլյացիաներից, որոն-
ցից օգտվում էր ցարական Ռուսաստանը (հոդված 7-րդ):
Պայմանագրի 6-րդ հոդվածի համաձայն Սովետական Ռու-
սաստանի կառավարությունը Թուրքիային ազատում էր գրա-

⁷ Tarih, cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 61.

մական և բոլոր այն պարտավորություններից, որոնք բխում էին Թուրքիայի և ցարական կառավարության միջև նախկինում կնքված միջազգային փաստաթղթերից⁸։ Բացի այդ, ընդառաջելով քեմալական ղեկավարների խնդրանքներին, սովետական կառավարությունը համաձայնվեց Թուրքիային անվերադարձ կերպով հատկացնել տաս միլիոն ռսկի ռուբլու չափով ֆինանսական օգնություն, ինչպես նաև զենք⁹։

Իր ժամանակին թուրք ղեկավար գործիչները, քեմալական մամուլը բարձր գնահատական են տվել 1921 թվականի պայմանագրին, ընդգծել են Թուրքիայի համար նրա ունեցած առաջնակարգ նշանակությունը։ Մուստաֆա Քեմալը 1921 թվականի հունիսի 27-ին արտասանած իր ճառում հետևյալ կերպ է գնահատել հիշյալ պայմանագիրը. «1921 թվականի մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագիրը ղերծ է ինքնակալությունը և արխատոկրատիային հատուկ իմպերիալիստական բուլդոզ ձգտումներից... Ինչ վերաբերում է մեզ, մենք այդ պայմանագրին մեծ նշանակություն ենք տալիս...»¹⁰։ Պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո Թուրքիայից ստացված հաղորդումներից մեկում ասվում էր, որ սովետա-թուրքական պայմանագիրը մեծ խանդավառություն է առաջ բերել ամբողջ երկրում։ «Ընդհանուրի ուշադրությունը կենտրոնացված է ռուս-թուրքական պայմանագրի վրա։ Պաշտոնական և մասնավոր հրատարակությունները միահամուռ կերպով ողջունում են այդ պայմանագիրը և հավատացնում, որ միայն զրանումն է թուրք ժողովրդի փրկությունը»¹¹։

⁸ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 599.

⁹ 1921 թվականի ընթացքում Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Թուրքիային տրամադրեց 33.275 հրացան, 57.986.000 փամփուշտ, 327 զնդացիր, 54 թնդանոթ, 129.479 արկ, 1500 սուր, 20 հազար հակազազ և մեծ քանակությամբ ռադմական այլ սպառազինություն, այդ թվում ծովային երկու կործանիչ։ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 675.

¹⁰ АВП СССР, ф. 132, оп. 4, п. 66, д. 65, лл. 13—15. Տե՛ս «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 150.

¹¹ Տե՛ս «Правда», 29.III. 1921.

Այժմ, մի քանի տասնամյակ անց, թուրք պատմաբանները, անտեսելով փաստերը, ժխտում են պայմանագրի կարեւորութիւնը Թուրքիայի համար, ուրանում են բարոյական, նյութական ու ռազմական այն մեծ օգնութիւնը, որ Թուրքիան ստացավ ազգային-ազատագրական պայքարի ամենածանր օրերին:

Սակայն ոչ բոլոր թուրք հեղինակներն են գնում փաստերի բացահայտ նենգափոխման ուղիով: Կան պատմաբաններ, որոնք «յուրովի» են աղավաղում պատմական իրականութիւնը, այն է՝ խոստովանելով հանդերձ Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված օգնութիւնը, ժխտում են այդ օգնութեան անշահախնդիր բնույթը, փորձում են այն կապել Սովետների «հեռուն գնացող իմպերիալիստական նպատակների», Թուրքիայում «կոմունիզմ հաստատելու» երևակայական պլանների հետ և այլն: Այսպես, վերջերս լույս տեսած «Թուրքիայի քաղաքական պատմութիւնը 1700-ից մինչև 1958 թվականը» վերնագրով գրքում, որը, ի դեպ, գրված է հատուկ նպատակով՝ Թուրքիայի ղինվորական զբաղւոյններից մեկի ունկնդիրների համար, հեղինակը՝ Թահսին Յունալը գրում է, որ «երբ ռուսները Թուրքիայի ազգային շարժմանը օգնութիւն խոստացան և այդ առաջարկը հետագայում մի քանի անգամ կրկնեցին», Մուստաֆա Քեմալը երկար մտածեց, թե նրանք ի՞նչ նպատակով են օգնութիւն առաջարկում: «Նպատակը մեկն էր, — եզրակացնում է հեղինակը, — կրկնել Հունքիար-Իսքելեսիի պայմանագիրը, այսինքն՝ թուրքերին վերցնել իրենց հովանավորութեան տակ և կոմունիզմը տարածել Անատոլիայում»¹²:

Նախ, ոչ թե Սովետական Ռուսաստանն է իր օգնութիւնը Թուրքիայի վրին փաթաթել, ինչպես փորձում է ներկայացնել հեղինակը, այլ ինքը՝ Անկարայի կառավարութիւնն է Մուստաֆա Քեմալի և մյուս թուրք ղեկավար գործիչների բերանով բազմիցս օգնութիւն խնդրել Սովետական Ռուսաս-

¹² Tahsin Ünal, 1700 den 1958e kadar Türk siyasi tarih. Ankara, 1953, s. 260.

տանից: Ահա թե ինչ էր գրում Քեմալը 1920 թվականի ապրիլի 26-ին Վ. Ի. Լենինին ուղարկած նամակում:

«...Մենք Սովետական Ռուսաստանից խնդրում ենք առաջնահերթ օգնություն կարգով մեզ տրամադրել հինգ միլիոն թուրքական լիրա ոսկով, զենք ու ռազմամթերք, որոնց չափերը կորոշվեն բանակցությունների ժամանակ և, բացի դրանից, ռազմա-տեխնիկական որոշ միջոցներ ու սանիտարական ապրանքներ, ինչպես նաև պարեն՝ մեր զորքերի համար»¹³: Վ. Ի. Լենինին հասցեագրված Քեմալի մի այլ նամակում (1922 թվականի ապրիլի 10-ին) վերջինս, նշելով այն փաստը, որ «Ռուսաստանը Թուրքիային բազմիցս օգնություն է ցույց տվել», ՌՍՖՍՐ կառավարությունից խնդրում էր աջակցել դժվարին կացության մեջ գտնվող Թուրքիային. «Ես հույս եմ տածում,—գրում էր Քեմալը,—որ այդ օգնությունը մեզ չի մերժվի և ցույց կտրվի՝ հաշվի առնելով այն իրադրությունը, որի մեջ մենք ներկայումս գտնվում ենք»¹⁴:

Իսկ քանի՞ անգամ է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությունը իր արտաքին գործերի մինիստրի միջոցով օգնություն խնդրել: Բերենք մի օրինակ: Տակավին Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից առաջ, 1921 թվականի հունվարի 30-ի նոտայում Անկարայի կառավարությունը, ընդունելով, որ իր միջազգային դրությունը մնում է անփոփոխ, այսինքն առաջվա պես ծանր, խնդրում էր Սովետական Ռուսաստանից «տրամադրել բոլոր հնարավոր նյութական միջոցները, որպեսզի Թուրքիան կարողանա ետ մղել իր դեմ ձեռնարկվող նոր հարձակումները...»¹⁵:

Սակայն, ինչո՞ւ, այնուամենայնիվ, Թուրքիան ընդունեց Սովետական Ռուսաստանի «օգնությունը, չէ՞ որ, ինչպես փորձում է «հաստատել» հեղինակը, «Մուստաֆա Քեմալը

¹³ АВП СССР, ф. 132, оп. 3, п. 2, л. 1, л. 11. *Տե՛ս* «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 148.

¹⁴ АВП СССР, ф. 04, оп. 39, п. 233, л. 53025, л. 1. *Տե՛ս* «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 157.

¹⁵ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 470.

այն կարծիքին էր, թե իբր «կոմունիստական Ռուսաստանը ցարական Ռուսաստանի նման իմպերիալիստ է»։ Այստեղ արդեն հեղինակը ստիպված է խոստովանել, որ Թուրքիան այդ քայլին դիմեց ազատագրական պայքարը շահելու համար անհրաժեշտ դրամը և սպառազինությունը ապահովելու նպատակով¹⁶։

Քեմալի կարծիքներին այդքան մոտիկից ծանոթ թուրք հեղինակին պետք է, որ հայտնի լինեին տարբեր ժամանակներում Քեմալի արված հայտարարությունները՝ սովետական օգնության վերաբերյալ։ Այսպես, սովետական դիվանագիտական ներկայացուցիչների հետ 1922 թվականին տեղի ունեցած զրույցի ժամանակ նա հետևյալ գնահատականն է տվել. «Մենք խորապես երախտապարտ ենք ձեր կառավարությանը և լենինին նրանց անշահախնդրության համար։ Դուք օգնում եք, չպահանջելով մեր կողմից հնազանդություն, չկապելով այդ օգնությունը որևէ կարգի քաղաքական պարտավորությունների հետ»¹⁷ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.)։

Սովետական Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային ցույց տրված նյութական ու բարոյական անշահախնդիր օգնությունն այնքան ակնհայտ է, անժխտելի, որ այդ մասին չեն կարող չխոստովանել նույնիսկ ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված օտարերկրյա հեղինակները՝ հակասովետական ոգով գրված իրենց աշխատություններում։ Այդ մասին կարելի է բազմաթիվ փաստեր բերել, սկսած անգլիական հայտնի պատմաբան Ա. Թոյնբիից, սակայն բավարարվենք միայն երեքով։ Ամերիկյան պրոֆեսոր է. Բիսբին, որը երկար տարիներ դասավանդել է Թուրքիայում և քաջ ծանոթ է այդ երկրի պատմությանը, գրում է. «Սկսած 1920 թվականից, Սովետական Ռուսաստանը Թուրքիայի միակ բարեկամն էր, միակ երկիրը, որը դրամով և սպառազինությամբ օգնեց թուրքական ազգային-ազատագրական պատերազ-

¹⁶ Tahsin Ünal, s. 261.

¹⁷ *Ст.» „Международная жизнь“, 1960, № 8, стр. 116.*

մին»¹⁸։ Անգլիական հեղինակներից մեկը Թուրքիային նվիրված իր աշխատության մեջ խոսելով ազգային-ազատագրական շարժման դժվարին օրերի մասին, նշում է հետևյալը. «Ամբողջ այս ժամանակամիջոցում... Ռուսաստանը միակ ազգն էր, որն օգնեց ու քաջալերեց Թուրքիային»¹⁹։ Իսկ Ջորջ Վաշինգտոնի անվան համալսարանի դասախոս Վիլյամ Սպենսերը, ընդգծելով այն փաստը, որ սովետական պետությունը «առաջինն էր, որը ճանաչեց Քեմալի կառավարությունը, որպես Թուրքիայի միակ օրինական իշխանություն», ավելացնում է. «Սովետական Ռուսաստանից ստացված նյութերը օգնեցին ազգայնականներին հույների դեմ պայքարելու»²⁰։

Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ 1921 թվականի պայմանագրի կնքման հարցում Թուրքիայի շահագրգռվածությունն անտեսելու և, ընդհակառակը, Սովետական Ռուսաստանի համար նրա ունեցած նշանակությունը գերազանհատելու ձգտումն այնքան մեծ է թուրք հեղինակների մոտ, որ նրանք կանգ չեն առնում պատմական փաստերը բացահայտորեն կեղծելու առաջ։ Պրոֆեսոր Էնվեր Զիյա Կարալը, օրինակ, պնդում է, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը չէր շտապում 1921 թ. պայմանագիրը կնքել, սպասելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Ազգային մեծ ժողովի ուժերի վերաբերյալ պատկերացում ստանալու համար։

«1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագիրը,—գրում է այնուհետև Կարալը,—ստորագրվեց արևելքում հայերի, իսկ արևմուտքում՝ Ինոնյուի առաջին ճակատամարտում հույների դեմ տարած հաղթանակների, ինչպես նաև Անտանտի պետությունների կողմից Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը Լոնդոնի կոնֆերանս հրավիրելու հետևանքով»²¹։

¹⁸ Bisbee Eleanor, The New Turks, Pioneers of the Republic, 1920—1950. Philadelphia, 1951, p. 158.

¹⁹ İrfan Orga, Phoenix ascendant. The Rise of modern Turkey. London, 1953, p. 98.

²⁰ William Srenser, Political Evolution in the Middle East. Philadelphia and New York, 1962, p. 62.

²¹ Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953). Istanbul, 1958, s. 109.

Այսպես, ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, վերոհիշյալ դեպքերի ազդեցության տակ էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը կնքեց 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագիրը: Թվում է, թե թուրքական հանրապետության պատմության մասնագետ թուրք պրոֆեսորին պետք է, որ ծանոթ լինեին այդ պատմության սկզբնավորման շրջանի հայտնի փաստերը: Մնում է եզրակացնել միայն, որ նա գիտակցորեն սրբազրու՞մ է պատմական փաստերը, աղավաղում դրանք՝ ծառայեցնելով իր նպատակներին: Իսկ նպատակն ավելի քան պարզ է. ամեն կերպ գունազարդել Թուրքիայում ստեղծված դրությունը, նույնիսկ այն շրջանում նրան ներկայացնել մեծ ուժի տեր մի պետություն, որի հետ հաշվի էին նստում արևմուտքի հզոր տերությունները և դրանով իսկ ժխտել Մոսկվայի պայմանագրի նշանակությունը Թուրքիայի համար, ցույց տալ, որ Թուրքիան դրա կարիքը չունեւր:

Անդրադառնանք հեղինակի «փաստարկներին» առանձին-առանձին: Մի՞թե Հայաստանի դեմ Թուրքիայի տարած հաղթանակը Անկարայի կառավարության ուժի ապացույց էր: Այդպիսի հաղթանակի դժվար չէր հասնել այն բանից հետո, երբ քեմալական կառավարությունը 1920 թ. ամռան սկզբներին իր զորքերի հիմնական մասը կենտրոնացրել էր ոչ թե Արևմտյան ճակատում, ուր հուլյները խոշոր առաջխաղացում էին սկսել, այլ արևելքում՝ Հայաստանի սահմանի մոտ՝ նրավր հարձակվելու նպատակով: Բավական է նշել, որ Արևմրտյան ճակատում հուլյների դեմ քեմալականները դուրս էին բերել ընդամենը 15 հազարանոց զորք, իսկ Արևելյան ճակատում՝ 50 հազարից ավելի: Հայտնի է, որ քեմալականները հենց սկզբից որոշակի պլաններ ունեին ամբողջ Արևելյան Հայաստանը նվաճելու վերաբերյալ և հարմար առիթի էին սպասում՝ դրանք կյանքում իրականացնելու համար²²: Անկասկած է նաև, որ դաշնակցական թույլ պետությունը, իր

²² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Ղ. Սարգսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը Թուրք պատմագրության մեջ, Հայպետհրատ, Երևան, 1963, էջ 41—55:

քայքայված տնտեսությունում և փոքրաթիվ բանակով, չէր կարող իրական սպառնալիք ներկայացնել Թուրքիային: Քեմալականներին խիստ ձեռնտու էր և նրանք չհապաղեցին Օլթիի շրջանում ստեղծված միջադեպը որպես պատրվակ օգտագործել՝ Հայաստանի դեմ իրենց ծրագրած հարձակումը սկսելու համար: 1920 թ. աշնանը ձեռնարկված քեմալական ազրեսիան նոր ծանր աղետներ բերեց հայ ժողովրդին և հանգեցրեց նոր տերիտորիալ համալրումների: Եվ այդ արշավանքը պրոֆեսոր Կարալը ցինիկորեն համարում է թուրք ժողովրդի ազատագրական պայքարի առաջին հաղթանակը, եզրակացնելով, որ Հայաստանի տերիտորիայի նվաճումը, խաղաղ բնակչության ոչնչացումը և թուրքական զավթիչների գաղափարները («հայերի դեմ տարած հաղթանակները»), — դաս հեղինակի արտահայտություն) «երկրում առկա ազգային շարժման ծավալման և ազգային կովի հնարավորությունների մեծացման պատճառ հանդիսացան»²³:

Կամ մյուս փաստարկը: Արդյո՞ք 1921 թվականի հունվարին տեղի ունեցած Ինոնյուի առաջին ճակատամարտով որոշվեց Թուրքիայի ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթական ելքը: Իհարկե, ոչ: Թուրքական զորքերին դժվարություններ հաջողվեց միայն կասեցնել հունական բանակի հարձակումը, սակայն նրանք առաջ շարժվեցին: Հուլյները այդ պարտությունից հետո էլ մեծ ուժ էին ներկայացնում և նկատելի հաջողություններ ունեցան, ընդհուպ մոտենալով Անկարային: Հայտնի է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից միայն կես տարի հետո՝ 1921 թվականի սեպտեմբերին թուրքական բանակը Քեմալի ղեկավարությամբ հուլյների պարտության մատնեց Սակարյայի ճակատամարտում, իսկ դրանից հետո էլ պահանջվեց մեկ տարի՝ Դոմլուփրնարի մոտ հուլյների դեմ վճռական հաղթանակ տանելու համար:

Ինչ վերաբերում է կոնդոնի կոնֆերանսին, թուրք պրոֆեսորի կողմից գիտական անբարեխղճություն է այդ կոնֆե-

²³ Prof. Enver Ziya Karal, s. 98.

րանսի մասին հիշատակելը՝ ոչ մի խոսք չասելով նրա խայտառակ կրախի մասին:

Ինչպես հայտնի է, 1921 թվականի փետրվար-մարտ ամիսներին կայացած Լոնդոնի կոնֆերանսում քննարկվեց նաև մերձավորարևելյան հարցը՝ Սերի պայմանագիրը վերանայելու նպատակով: Ճիշտ է, քեմալականները մեծ հույսեր էին կապում այդ կոնֆերանսի հետ, կարծում էին, որ Անգլիան պատրաստ է որոշ զիջումներ անել, բայց բանակցությունները նրանց ոչ մի արդյունք չտվեցին: Անկարայի կառավարության պատվիրակության կողմից Սերի դաշնագիրը վերանայելու մասին փետրվարի 24-ին ներկայացրած կոնկրետ առաջարկությունները՝ Եվրոպայում 1913 թվականի սահմանի վերականգնում, Իզմիրի շրջանից հունական զորքերի էվակուացիա, Հայաստանի հետ սահմանի անցկացումն ըստ Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, այս բոլորը անգլիական պահպանողական «Թայմս» թերթն իր 1921 թ. փետրվարի 25-ի համարում անվանեց «անհեթեթ պահանջներ»: Ինքը Մուստաֆա Քեմալը հետազգայում խոստովանել է, որ Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ Անկարայի կառավարության պատվիրակությունը համոզվեց, որ «Անտանտի տերությունները ցանկանում էին Սերի դաշնագրի անարգելք կիրառումը»²⁴:

Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ գաղտնի բանակցությունների մեջ մտնելով Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Լույդ Զորջի հետ, քեմալական պատվիրակության ղեկավար և արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյը առաջարկել էր Թուրքիան ընդգրկել հակասովետական բլոկի մեջ՝ նրան միացնելով Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին և այդպիսով ստեղծելով ֆեդերալ բուֆերային պետություն՝ Արևմուտքի ու Սովետական Ռուսաստանի միջև²⁵: Բայց քանի որ Լոնդոնի կոնֆերանսում Թուրքիայի հետապնդած նպատակները ձախողվեցին, իսկ բանակցությունների գաղտնիքը անսպասելի-

²⁴ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 200.

²⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Halide Edip, The Turkish Ordeal. New York—London, 1928, p. 255.

րեն հրապարակվեց, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը ստիպված էր արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնից ազատել Բեքիր Սամի-բեյին: Հենց կոնգրեսի կոնֆերանսի անհաջողութունը, որը պարզորոշ դարձավ արդեն մարտի սկզբին, ինչպես նաև հունական զորքերի նոր հարձակման վտանգը, քեմալականներին ստիպեցին ավելի լուրջ մոտենալ Մոսկվայում ընթացող սովետա-թուրքական բանակցություններին, մասնավորապես հրաժարվել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն ուժի մեջ թողնելու իրենց համառ պահանջից, որից հետո միայն կողմերը համաձայնության եկան և 1921 թ. մարտի 16-ին սովետա-թուրքական առաջին պայմանագիրը ստորագրվեց:

Որ թուրք պատմաբանները միանգամայն անհիմն կերպով են Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելու մեջ, երևում է նաև մի շարք փաստաթղթերից, որոնք վկայում են այն մասին, որ տակավին 1920 թվականի նոյեմբերի վերջերին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը սկզբունքորեն վճռել էր Մոսկվայում կոնֆերանս հրավիրելու հարցը՝ սովետա-թուրքական պայմանագիր կնքելու համար: Այսպես, 1920 թվականի նոյեմբերի 27-ին Վ. Ի. Լենինի ղեկավարությամբ կայացած ՌԿ(բ)Պ Կենտկոմի քաղբյուրոյի նիստում քննարկելով Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունը, որոշում ընդունվեց երկրամասում անհապաղ խաղաղություն ապահովելու անհրաժեշտության մասին²⁶: 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լեզրանին ուղարկած հեռագրում Չիչերինը հանձնարարում էր բացատրել Անկարայի կառավարությանը ՌՍՖՍՌ կառավարության տեսակետը Անդրկովկասին վերաբերող մի շարք հարցերում:

«Մեզ ցանկալի է իմանալ, — գրում էր Չիչերինը, — ստացել է արդյոք թուրքական կառավարությունը պայմանագրի

²⁶ Տե՛ս „Ленинский сборник“, XXXVI, стр. 144.

նախագիծը²⁷, որը մշակվել էր մեր կողմից Բեքիր Սամի-բեյի հետ միասին և որը ուղարկվել է Անկարա՝ Յուսուֆ Քեմալի միջոցով: Արդյոք թուրքական կառավարությունը այն ընդունելի՞ է համարում և ինչպե՞ս է վերաբերվում այն կետերին, որոնք տարակարծություն էին առաջ բերել մեր և Բեքիր Սամիի միջև, որոնց վերաբերյալ վերջինս չէր կարող որոշում ընդունել»²⁸: Իսկ 1920 թվականի դեկտեմբերի 9-ի նոտայում, ողջունելով սովետա-թուրքական կոնֆերանսի հրավիրումը, ՌՍՖՍՌ կառավարությունն անհրաժեշտ էր գտնում Ադրբեջանի և Հայաստանի սովետական կառավարությունների ներկայացուցիչների մասնակցությունը այդ կոնֆերանսում, քանի որ այնտեղ «վճռվելու են տերիտորիալ և ուրիշ հարցեր՝ այդ պետությունների և Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև»: Նոտայի վերջում ընդգծվում էր կոնֆերանսի հրավիրումն արագացնելու անհրաժեշտությունը²⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, թուրք հեղինակների այն պնդումը, թե իբր Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձրգձգում էր Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը, մինչև վերջը անհիմն և փաստագուրկ է:

1921 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթներին էնվեր Զիյա Կարալի տված «բացատրությունը» գրեթե նույնությամբ կրկնում է Ալթեմուր Քըլըջը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Թուրքիան և աշխարհը» վերնագիրը կրող իր գրքում. «1921 թվականի պայմանագիրը, — գրում է նա, — ստորագրվեց այն բանից հետո, երբ հայերի, իսկ այնուհետև հույների դեմ՝ Արևմտյան ճակատում ձեռք բերված հաղթանակները համոզեցին սովետական ղեկավարներին, որ թուրքական աստղը վերընթաց շարժման մեջ է»³⁰:

²⁷ Խոսքը 1920 թվականի օգոստոսի 24-ին նախնական ստորագրված սովետա-թուրքական պայմանագրի մասին էր:

²⁸ „Документы внешней политики СССР“, т. III, стр. 364—365.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 371:

³⁰ Altemur Kilic, Turkey and the World. Washington, 1959. p. 39.

Թուրք պատմաբանների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև Անդրկովկասի սովետական հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրի պատմությունը:

Եթե պրոֆեսոր Կարալը Մոսկվայի պայմանագրի ուղղման պատճառը կապում է Սովետական Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ, ապա Մյուրքերեմ Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն «Թուրքական հանրապետության պատմության» իրենց դասագրքում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելու մեջ նույնպես մեղադրում են Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը:

«Ռուսները, որպես միջնորդ հանդես գալուց առաջ,— գրում են հեղինակները,— ցանկանում էին ճանաչել թուրքական կառավարության ուժը և այդ իսկ պատճառով որոշ ժամանակ սպասեցին: Սակարյայի մոտ թուրքական բանակի տարած մեծ հաղթանակից հետո միայն նրանք հավատացին թուրքական նոր կառավարության հզորությանը և կովկասյան հանրապետությունների ու մեր միջև ստորագրվող պայմանագրի միջնորդ դարձան»³¹:

Թուրք հեղինակների այս տեսակետի հիմքում ևս ընկած է «Թարիհ»-ի գնահատականը:

«Մոսկվայի կառավարությունը»,— գրված է «Թարիհ»-ում,— որոշ ժամանակ ձգձգում է Կարսի պայմանագրի ստորագրումը և Սակարյա գետի վրա թուրքերի տարած հաղթանակից հետո միայն ստորագրեց այդ պայմանագիրը»³²:

Նման փաստազուրկ պնդումները նպատակ ունեն դիտավորյալ կերպով սքողել պատմական փաստերը: Իրականում, հենց Անկարայի կառավարությունն էր ձգձգում անգրկովկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագրի կրքումը: Այդ մասին անվիճելիորեն վկայում են ինչպես բազ-

³¹ Mükerrerem Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, İstanbul, 1957, s. 85.

³² Tarih, cilt IV, s. 103—104.

մաթիւլ արխիւային նյութերը, այնպէս էլ վերջերս հրապարակված փաստաթղթերը:

1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրով նախատեսվում էր կարգավորել և նորմալացնել Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական հանրապետութիւնների փոխհարաբերութիւնները՝ նրանց միջև պայմանագիր կնքելով: Հակառակ այդ բանին, Անկարայի կառավարութիւնը տարբեր պատրուկներով ուշացնում ու հետաձգում է բանակցութիւնները անդրկովկասյան հանրապետութիւնների հետ: Դրա պատճառն այն էր, որ թեև Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը չեղյալ էր հայտարարվել, թուրքական կառավարող շրջանները տակաւին չէին հրաժարվել այն կշանքում կիրառելու իրենց մտադրութիւնից: Դա պարզորոշ երևում է նաև Մոսկվայում Անկարայի կառավարութեան դեսպան Ալի Ֆուադին ուղարկած Չիչերինի 1921 թվականի ապրիլի 8-ի նոտայից, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Ձեմ կարող Ձեզնից թաքցնել այն խոր զարմանքը, որ ինձ մոտ առաջ եկավ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարութեան ռազմական մինիստր Ֆեվզի փաշայի հայտարարութեան հետ ծանոթանալիս:

Ռազմական մինիստրը հայտարարում է, մասնավորապէս, որ Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մընալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռող տարրի դեր: Ինձ համար դժվար է հասկանալ, թե Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը ուրիշ ի՞նչ ռազմական ուժի դեմ է նախատեսված հանդես գալու՝ Կովկասում ուժերի հավասարակշռութեան պահպանման համար: Քանի որ այդ շրջանում մյուս միակ ռազմական ուժը սովետական հանրապետութիւնների միավորված կարմիր բանակն է, հետևութիւն է արվում, որ ռազմական մինիստրի կարծիքով, թուրքական բանակը պետք է հանդիսանա միտարր, որը թշնամի է սովետական ուժերին և նպատակ ունի հակակշիռ ուժ հանդիսանալու նրանց ռազմական հզորութեանը»: Այնուհետև նոտայում ամենայն որոշակիութեամբ

նշվում էր, որ թուրքական մինիստրի այդ հայտարարությունը մինչև վերջը հակասում է Մոսկվայի պայմանագրի բովանդակությանը և հանդիսանում է սովետական ղինված ուժերի դեմ ուղղված թշնամական մի ակտ: Անդրադառնալով Ֆեվզի փաշայի հայտարարության այն մասին, որտեղ աստվում էր, որ թուրքական ղորքերի օկուպացիայի տակ գտնվող Հայաստանի տերիտորիան էվակուացիայի կենթարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը գործողության մեջ դնելուց հետո միայն, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր հիշյալ նոտայում, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կիրառումը ցանկանալը հավասարադոր է Մոսկվայի պայմանագրի վերացմանը»³³:

Սակայն այս նոտայից հետո էլ թուրքական կառավարությունը քողարկված ձևով շարունակում էր կառչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից:

Մոսկվայի կոնֆերանսի ժամանակ կողմերը պայմանավորվեցին, որ թուրքական պատվիրակությունը թուրքիա վերադառնալու ճանապարհին կանգ կառնի Թիֆլիսում և անդրերկրկասյան երեք հանրապետությունների հետ պայմանագիր կկնքի: Սակայն, երբ ապրիլի կեսերին թուրքական պատվիրակությունը եկավ Անդրերկրկաս, պատվիրակության ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալը անսպասելիորեն հայտարարեց, որ ինքը կարող է պայմանագիր կնքել միայն Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար լիազորված չէ: Դա էր պատճառը, որ անդրերկրկասյան երեք հանրապետությունների ու թուրքիայի միջև նախատեսվող կոնֆերանսը տեղի չունեցավ և պատվիրակությունը մեկնեց Անկարա: Չնայած այն բանին, որ թուրքերն իրենք ձախողեցին անդրերկրկասյան հանրապետությունների հետ պայմանագրի կնքումը, Անկարայի կառավարությունը փորձեց դրա պատասխանատվությունը բարդել Սովետական Ռուսաստանի և Անդրերկրկասի

³³ „Документы внешней политики СССР“, т. IV, стр. 53—54.

սովետական հանրապետությունների կառավարությունների վրա՝ մեղադրելով նրանց Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը³⁴ չիրագործելու մեջ: Չիչերինի 1921 թվականի հուլիսի 6-ի պատասխան նոտայում որոշակիորեն ասվում էր, որ վերոհիշյալ 15-րդ հոդվածի կիրառումը խափանվեց միայն այն պատճառով, որ թուրքական պատվիրակությունն ինքը անհնարին դարձրեց պայմանագրի կնքումը անդրկովկասյան հանրապետությունների ու Թուրքիայի միջև³⁵:

Պետք է ասել, որ Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրելով, Անկարայի կառավարող շրջանները չհրաժարվեցին Արևմուտքի տերությունների հետ գործարքի մեջ մտնելու այն հակամենքից, որոնք ի հայտ եկան տակավին 1920 թվականի աշնանը: Փաստաթղթերը վկայում են, որ բուրժուա-ֆեոդալական ազգայնական շրջանների շահերն արտահայտող քեմալական կառավարությունը, որն իր գործունեության առաջին իսկ քայլերով որոշակիորեն զրսեորեց իր բացահայտ թշնամական վերաբերմունքը երկրի առաջադեմ ուժերի նկատմամբ, երբեք էլ անկեղծ ու հետևողականորեն լոյալ, բարեկամական քաղաքականություն չի վարել (և չէր էլ կարող վարել) սովետական երկրի հանդեպ:

Սովետական Ռուսաստանից ստանալով ռազմական ու դրամական զգալի միջոցներ, որոնք այդ շրջանում այնքան հարկավոր էին հենց վերջինիս, քեմալականները պատրաստ էին հարմար ու ձեռնտու գործարքի դեպքում անմիջապես խզել կապերը սովետական երկրի հետ: Այսպես, օրինակ, արխիվային մի փաստաթղթից պարզվում է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից հետո շատ չանցած, 1921 թվա-

³⁴ 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել՝ անդրկովկասյան հանրապետություններին վերաբերող պայմանագրի հոդվածները վերջիններիս կողմից ճանաչվելու համար: Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 602.

³⁵ Նույն տեղում, հ. IV, էջ 169:

Վանի հունիսի 4-ին Անկարայում, Մուստաֆա Քեմալի նախագահության տեղի էր ունեցել Կուլաի միլլիյե (Ազգային ուժեր) կուսակցության նիստը, որտեղ մեծամասնության առաջարկությանը ընդունվել էր հետևյալ զաղտնի որոշումը.

«1 Կուլաի միլլիյեի անդամներից կազմել մի հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվի Սովետական Ռուսաստանի հետ կապված բոլոր քաղաքական հարցերով:

2 Ընդունել, որ չնայած անհրաժեշտությանը, դաշինքը Սովետական Ռուսաստանի հետ խիստ վտանգավոր է և այդ կապակցությամբ խափանել Սովետական Ռուսաստանի բոլոր պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչների գործունեությունը Թուրքիայում:

3 Շարունակել բանակցությունները դաշնակիցների (Անտանտի) հետ և հաջողության դեպքում համաձայնության գալ՝ նույնիսկ Սովետական Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները խզելու գնով:

4 Անմիջապես փակել այն հիմնարկները, աղումներն ու գրադարանները, որտեղ հավաքվում են կոմունիստական կարգերին համակրող անձինք»³⁶:

1921 թվականի մայիսի 15-ին ֆրանսիական «Թան» թերթը տպագրել էր թուրքական ազգային շարժման «ամենանշանավոր գործիչներից մեկի» հայտարարությունը, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր հետևյալը.

«Թուրքերի ու բոլշևիկների միջև ներկայումս գոյություն ունեցող բարեկամական հարաբերությունները կարող են փոփոխվել՝ նայած թե վերջնականապես ինչպես կլուծվի թուրքական հարցը: Եթե թուրքերի ազգային պահանջները լրիվ բավարարվեն, նրանք կկարողանան զբաղվել կուլիասյան հարցով, Ադրբեջանի, Դաղստանի ու Բաթումի հարցերով: Ծիշտ է, առայժմ մեր կառավարությունը հայտարարել է, որ

³⁶ Ст. в ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 6с/28р, оп. 1, ед. хр. 47.

ինքը շահագրգռված չէ այդ հարցերում՝ վախենալով մեղադրվել պանթուրքիզմի մեջ...»³⁷։

Միայն հունիսի 14-ին ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովում տաքացավ թուրքական դեսպան Ալի Ֆուադի հաղորդումն այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը համաձայն է պայմանագրի կնքել բոլոր երեք անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ։ Սակայն զրանից հետո էլ կոնֆերանս գումարելու համար պահանջվեց շուրջ երեք ամիս։ Դրա պատճառը դարձյալ Անկարայի կառավարության գրաված գիրքն էր։

Կոնֆերանսը Կարսում հրավիրելու իր նախնական առաջարկությունը հակառակ³⁸, թուրքական կառավարությունը հանդես եկավ Անկարայում հավաքվելու առաջարկով, որը միանգամայն աննպաստ էր անդրկովկասյան սովետական հանրապետությունների պատվիրակությունների համար՝ իրենց կառավարությունների հետ հաղորդակցություն պահպանելու տեսակետից։ Մերժելով այդ առաջարկը, Զիլերինը 1921 թվականի օգոստոսի 8-ի նոտայում ընդգծում էր նաև այն հանգամանքը, որ Անկարան գտնվում է պատերազմի թատերաբեմին շատ մոտ³⁹։ Թուրքական կողմը, այնուհետև, նորից փորձեց պնդել իր առաջարկի վրա, բայց հաջողություն չունեցավ։

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերն անվիճելիորեն հերքում են թուրք պատմաբանների այն պնդումը, թե իբր սովետական կողմն էր ձգձգում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը։ Ընդհակառակը, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Սովետական Հայաստանին պարտադրելու թուրքական կառավարության փորձերն ի նկատի ունենալով, ՌՍՖՍՌ կառավարությունն ինքը շահագրգռված էր արագացնելու Թուրքիայի

³⁷ Տե՛ս «Бюллетень народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 5 июля 1921 г., стр. 32.

³⁸ Այդ մասին տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 227, 249, 255, 287.

³⁹ Նույն տեղում, էջ 255։

և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև պայմանագրի ստորագրումը:

Նույնիսկ Կարսի կոնֆերանսի ընթացքում թուրքական պատվիրակությունը խարդախ բաղադրականություն էր վարում, փորձում էր երկարաձգել բանակցությունները: Անդրկովկասյան պատվիրակության անդամ Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Մուսվաթյանը 1921 թ. հոկտեմբերի 5-ին Կարսից հաղորդում էր հետևյալը. «...Վստահելի աղբյուրներից եկող տեղեկությունների համաձայն, թուրքերը դիտավորյալ կերպով ձգձգում են բանակցությունները՝ հույսեր կապելով ռուս-լեհական ճրգնաժամի սրման հետ»⁴⁰: Կարսի կոնֆերանսում ՌՍՖՍՌ կառավարության ներկայացուցիչ Յա. Գաննեցկին հոկտեմբերի 6-ին Չիչերինին ուղարկած իր հեռագրում նույնպես հայտնում էր այդ մասին. «Բոլորիս մոտ ստեղծվել է որոշակի տպավորություն, որ թուրքերը գիտակցորեն ձգձգում են կոնֆերանսը: Քաղաքում լուրեր են շրջում, որ այսօր-վաղը պատերազմ կհայտարարվի Լեհաստանին և մեզ որոշակիորեն հայտնի է, որ թուրքական պատվիրակությունը շարաշահում է այդ հանգամանքը»⁴¹:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև Կարսի կոնֆերանսի բանակցությունների ընթացքը, որի անաչառ շարադրանքն անխուսափելիորեն վեր կհա-

⁴⁰ ՀՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռեոլյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական տրիբյվ. ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 56:

⁴¹ Նույն տեղում, թ. 50: Պետք է ասել, որ տակավին կոնֆերանսի բացման նախօրյակին, քննադական կառավարությունը փորձեց շանտաժի դիմել՝ հույս ունենալով այդ եղանակով Անդրկովկասի սովետական պատվիրակությանը զրզել զեջումներ անելու: Ա. Մուսվաթյանը հոկտեմբերի 10-ին գրում էր Կարսից, որ Մուստաֆա Բեմալը Ադրաթին մեծ ժողովում 1921 թվականի սեպտեմբերի 20-ին արտասանած իր ճառում զորոշակիորեն արտահայտվել է արտասահմանում Անտանտի միջնորդությամբ հաշտություն կնքելու հնարավորության օգտին: Տե՛ս նույն տեղում, թ. 60:

ներ թուրքերի երկդիմի քաղաքականությունը ինչպես անդր-կովկասյան հանրապետությունների, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ: Թուրք պատմաբանները հայտարարում են, օրինակ, որ կոնֆերանսում արտասովոր ոչինչ տեղի չունեցավ, որ բանակցությունները հարթ անցան: Այսպես, խոսելով Կարսի կոնֆերանսի մասին, Զեքեսոյը գրում է, որ «բանակցությունները նորմալ անցան, հայերը առաջ չքաշեցին սահմանի վերանայման ու ճշգրտման պահանջը»⁴²: Այնինչ, կոնֆերանսի նիստերի արձանագրություններից ու արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ բանակցությունները չափազանց սուր և լարված բնույթ էին կրում այն բացահայտ թշնամական դիրքի պատճառով, որ գրավել էր թուրքական պատվիրակությունը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Ինչպես նշվեց, թուրքերը պահանջում էին սեպարատ պայմանագրեր կնքել անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ, որը նրանց հնարավորություն կտար միայնակ մնալ Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ և վերջիններիս թելադրել իրենց պայմանները, այսինքն պարտադրել Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը⁴³: Արտասովոր էր թեկուզ այն, որ անդրկովկասյան հանրապետություն-

⁴² General Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, s. 259.

⁴³ Նորերս հրապարակված փաստաթղթերից երևում է, որ բեմաշահան կառավարությունը Կարսի պայմանագիրը ստորագրելուց հետո էլ Հայաստանի հետ կնքված հաշտության պայմանագիր էր համարում Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը և դեռ ինչ-որ հույսեր էր կապում այն վերակենդանացնելու հետ: Այսպես՝ 1923 թվականի օգոստոսի 13-ին թուրքական մեջլիսի նիստում արտասանած իր ճառում Մուստաֆա Բեմալը ասել էր. «Մենք սուլաների հետ կնքեցինք բարեկամության պայմանագիր, որն ուժի մեջ է ցայսօր: Այդ նույն հիմունքներով պայմանագրեր կնքվեցին Ուկրաինայի, Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Ավգանստանի հետ: Արևելյան ճակատում տարած հաղթանակից հետո մենք հաշտություն կնքեցինք հայերի հետ (բնդգծումը մերն է—Բ. Մ.): АВП СССР, ф. 132, оп. 8а, п. 70, д. 60, л. 66. Տե՛ս «Международная жизнь», 1963, № 11, стр. 158.

ների պատվիրակությունը, միասնական պայմանագիր ստորագրելու վճռականությունը գալով կոնֆերանս, նորից հանդիպեց սեպարատ պայմանագրեր կնքելու թուրքերի արդեն մերժված առաջարկությունը: Կոնֆերանսի առաջին նիստում թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը ցանկանում է անդրկովկասյան հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին պայմանագիր կնքել: Սակայն, թուրքերի այդ նպատակը չիրականացավ շնորհիվ անդրկովկասյան պատվիրակության գրաված համերաշխ ու վճռական դիրքի:

«Մեր պատվիրակությունը,—գրում է Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն,—կատեգորիկ կերպով հայտարարեց թուրքերին, որ նա պահանջում է համատեղ բանակցություններ վարել անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների հետ և միասնական հաշտության պայմանագիր կնքել... Այսպիսի պահանջի համար օրինական հիմքեր ներկայացնելու թուրքերի առաջարկին մեր պատվիրակությունը պատասխանեց, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես է գալիս, որպես անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի ներկայացուցիչ»⁴⁴: Շարունակելով համառել, թուրքական պատվիրակությունը սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկավ մի պրովոկացիոն հարցով՝ «Ինչպիսի՞ փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունները»: Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղված 1921 թ. հոկտեմբերի 3-ի նոտայում Չիչերինը պաշտոնապես հայտարարեց, որ անդրկովկասյան հանրապետությունների կառավարությունները տեղյակ են պահել ՌՍՖՍՐ կառավարությանն այն մասին, որ նրանց միջև գոյություն ունի քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինք և նրանց վերաբերող քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ»⁴⁵: Միայն դրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը (որին գլխավորում էր մոլի շո-

⁴⁴ Г. К. Орджоникидзе. Избранные статьи и речи, М., 1939, стр. 177.

⁴⁵ „Документы внешней политики СССР“, т. IV, стр. 392.

վինխատ-ջարդարար Քյաղըմ Կարաբեքիր-փաշան) համաձայն-վեց միասնական պայմանագիր ստորագրել երեք սովետական հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հետ:

Կոնֆերանսի ժամանակ ուժեղ պայքար ծավալվեց Ալեքսանդրապոլի դեպոյի հարցի շուրջը: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պահանջում էր հտ վերադարձնել քաղաքի օկուպացման ժամանակ կողոպտված ու արտահանված հրակայական զույգը, իսկ թուրքական պատվիրակությունը նույնիսկ փորձում էր «ապացուցել», որ թուրքիան օրինական իրավունք ունի այդ զույգն իրեն պահելու⁴⁶:

Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական սահմանի վերջնական ճշգրտման հարցին, այստեղ ևս թուրքական պատվիրակությունը հանդես բերեց իր անհաշտ, թշնամական վերաբերմունքը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ճիշտ է, Կարսի կոնֆերանսում տերիտորիալ հարցերն ըստ էության չքննարկվեցին, քանի որ նրանք իրենց արտահայտությունն էին գտել Մոսկվայի պայմանագրում, որի համաձայն, ՌՍՖՍՌ կառավարությունը, ստեղծված իրադրությունից ելնելով, Կարսի մարզը, Արդահանը և Արդվիխը զիջեց թուրքիային: Սակայն անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես եկավ սովետա-թուրքական սահմանը մի փոքր շտկելու առաջարկով, այն հաշվով, որ պատմական Անի քաղաքն ու նրա ավերակները անցնեն Սովետական Հայաստանին՝ որպես հայ ժողովրդի մշակույթի համար հսկայական արժեք ներկայացնող հուշարձաններ: Թուրքական պատվիրակությունը հրաժարվեց ընդառաջ գնալ այդ խնդրանքին, թեև մինչ այդ Անկարայի կառավարությունը տվել էր իր համաձայնությունը: Ջանալով որևէ կերպ արդարացնել իր անբարյացակամ վարքագիծը, թուրքերը փորձեցին այն հիմնավորել նրանով, որ

⁴⁶ Տե՛ս ՀՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռևոլուցիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 59:

իրենք «չեն ցանկանում Մոսկվայի պայմանագրի համեմատ որևէ փոփոխություն մտցնել»։ Կարաբեքիր փաշան դեմագոգիկ կերպով հայտարարեց, որ նման փոփոխությունները «կարող են դժգոհություն առաջ բերել թուրք ազգաբնակչության մեջ»⁴⁷։

Հնդհանրապես, Կարսի կոնֆերանսում քննալականների բռնած անբարյացակամ, թշնամական դիրքը, անդրկովկասյան հանրապետությունների և, հատկապես, Սովետական Հայաստանի նկատմամբ նրանց կողմից անցկացվող կուրսը այն աստիճան անընդունելի էին, որ անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Յա. Ս. Գանեցկին ստիպված էր Գ. Վ. Չիչերինին հեռագրել հետևյալը. «...Թուրքերի վարքագիծն այնպիսին է, որ ակամայից հարց ես տալիս. ինչո՞ւ էինք մենք նրանց համար այդքան զոհաբերություններ կատարում...»⁴⁸։

Թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված 1922—1923 թվականների լոզանի կոնֆերանսին։ Եվ դա հասկանալի է։ Այդ կոնֆերանսում ստորագրված հաշտության պայմանագրով էր, որ ճանաչվեց թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական հակաիմպերիալիստական պայքարի հաղթական ավարտը և թուրքական պետության անկախ, ինքնուրույն գոյությունը։

Միաժամանակ, լոզանի կոնֆերանսում որոշակիորեն երևան եկան քննալականների արտաքին քաղաքականության անհետևողականությունը, իմպերիալիստների հետ գործարքի մեջ մտնելու նրանց հակումները, որոնք բնորոշ էին Թուրքիայի ազգային բուրժուազիային՝ ազգային-ազատագրական պայքարի հենց սկզբնական շրջանից։

Կոնֆերանսում քննարկվող առավել կարևոր հարցերից մեկը նեղուցների ռեժիմի մշակման և ընդունման հարցն էր, որի բնական ու արդարացի լուծման մեջ ամենից առաջ շա-

⁴⁷ См. ИГАОР Азерб. ССР, ф. 6с/28 р, оп. 1, ед. хр. 81, л. 13-14.

⁴⁸ ՀՍՍՌ ՀՌՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, դ. 75, թ. 48։

հազրդոված էին սեծովյան պետությունները: Սովետական կառավարության քաղաքականությունը նեղուցների հարցում շարադրվել էր Վ. Ի. Լենինի կողմից անգլիական «Օբսերվեր» և «Մանչեստեր Գարդիան» թերթերի թղթակից Ֆարբմանին տված ինտերվյուի մեջ, որտեղ ասված էր, որ նեղուցների վերաբերյալ սովետական ծրագիրը իր մեջ պարունակում է.

«Առաջին, Թուրքիայի ազգային ձգտումների բավարարումը:

Երկրորդ, նեղուցների փակումը խաղաղ և պատերազմական ժամանակ ռազմական բոլոր նավերի համար: Այս է բոլոր տերությունների, ոչ միայն նրանց, որոնց տերիտորիան անմիջականորեն սահմանակից է նեղուցներին, այլև բոլոր մնացածների անմիջական մերձավորագույն առևտրական շահը:

Երրորդ, նեղուցների վերաբերյալ մեր ծրագիրը առևտրական նավագնացության կատարյալ ազատությունն է...»⁴⁹:

Կողանի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակությունը Գ. Վ. Չիչերինի գլխավորությամբ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նեղուցների նոր ռեժիմի մշակմանը՝ սեծովյան պետությունների շահերին համապատասխանող կոնվենցիա ընդունելու համար: Սակայն սովետական պատվիրակության ջանքերն այդ ուղղությամբ հենց սկզբից աջակցություն չգտան Թուրքական պատվիրակության կողմից, որն ավելի, քան Սովետական Միությունը, շահագրգռված էր նեղուցներն ամրացնելու և հնարավոր հարձակումից պաշտպանելու մեջ:

Ընդհակառակը, Թուրքիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող այս հարցում Անկարայի կառավարությունը լուրջ զիջումներ արեց իմպերիալիստներին՝ ընդունելով նրանց առաջարկած նախագիծը: 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի 5-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ Սև ծովի և նեղուցների միջազգային ստատուտի վերջնական մշակումը պետք է հանձնարարվի սեծովյան պետությունների ներկա-

⁴⁹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 456—457: Հայպետհրատ, Փրեան, 1952:

յացուցիչներին բաղկացած հատուկ կոնֆերանսին: Դրանով իսկ Մոսկվայի պայմանագիրը հաստատում էր պայմանավորվող կողմերի համաձայնությունն այն մասին, որ նեղուցների հարցում անմիջականորեն շահագրգռված են Սև ծովի մերձափնյա երկրները, ուստի և այդ հարցը մտնում է վերջիններիս, և ոչ թե եվրոպական կոնֆերանսի, իրավասության մեջ՝ ինչպես այդ եղել էր առաջներում: Խախտելով վերոհիշյալ 5-րդ հոդվածը, թուրքական կառավարությունը համաձայնվեց, որ այդ հարցը քննարկվի Լոզանի կոնֆերանսում, որին մասնակցում էին Սև և Միջերկրական ծովերի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող երկրներ, օրինակ Ճապոնիան: Դեռ ավելին, թուրքական պատվիրակությունը անդրկուլիսյան գործարքի մեջ մտավ Անտանտի պետությունների և, առաջին հերթին, Անգլիայի հետ, որի հետևանքով ընդունվեց նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ այնպիսի մի կոնվենցիա, որը հակասում էր ինչպես Սովետական Միության և սեծովյան մյուս պետությունների, այնպես էլ հենց իրեն՝ Թուրքիայի շահերին: Այն ժամանակ, երբ սովետական նախագծի համաձայն Թուրքիան իրավունք էր վերապահվում ամրացնելու նեղուցները և արգելելու օտար պետությունների ռազմականների անցումը նեղուցներով, թուրքական կառավարությունը, ընդառաջելով արևմտյան տերություններին, համաձայնվեց նեղուցների ապառազմականացմանը և նրանցով առանց բացառության բոլոր օտար պետությունների ռազմականների անցմանը՝ ինչպես խաղաղ պայմաններում, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ:

Որ նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ Լոզանի կոնֆերանսում ընդունված կոնվենցիան իրոք ձեռնտու չէր Թուրքիային և չէր ապահովում նրա անվտանգությունը, երևաց հետագայում, երբ թուրքական կառավարությունն ինքն առաջինը հարց բարձրացրեց Լոզանի կոնվենցիայի վերանայման մասին:

Անտեսելով փաստերը, թուրք հեղինակները ժխտում են նեղուցների փակման մեջ Թուրքիայի շահագրգռվածությունը, Լոզանի կոնֆերանսում սովետական պատվիրակության կողմից նրան ցույց տրված բարոյական մեծ օգնությունը: Այս-

պես, Ալթեմուր Բըլըջը գրում է. «Զիշերինը ձեացնում էր, թե իբր նա բարյացակամորեն պաշտպանում է թուրքական նոր պետությունը»: Նրա կարծիքով, «ոչ սեծովյան պետությունների ռազմանավերի համար նեղուցները փակելու պահանջը, որով հանդես էր գալիս Ռուսաստանը, միայն արտաքուստ էր թվում պրոթուրքական, բայց իրականում այն Սովետական Ռուսաստանի օգտին էր»⁵⁰:

Պետք է ասել, որ հեղինակն իր այդ տեսակետը հայտնում է մի աշխատության մեջ, որտեղ հաճախ է հիշատակվում թուրքական հանրապետության հիմնադիր Քեմալ Աթաթյուրքի անունը: Ուստի ավելորդ չէ վերհիշել վերջինիս կարծիքը քննարկվող հարցի վերաբերյալ: Տակավին 1923 թվականին Քեմալը ընդգծել է, թե ինչպիսի «մեծ օգուտ բերեց թուրքերին Զիշերինի հիանալի ելույթը լոզանում, որ Սովետական Ռուսաստանի աջակցությունը բարոյապես օգնեց իրենց»⁵¹: Նման խոստովանությունների կարելի է հանդիպել նաև առանձին թուրք հեղինակների աշխատություններում: Այսպես, Ռեֆքը Սալիմ Բուրչակը, խոսելով նեղուցների մասին, նշում է, որ «լոզանում թուրքական տեսակետը եռանդուն կերպով պաշտպանվում էր Ռուսաստանի կողմից»⁵²:

Ամերիկյան հայտնի պատմաբան Հովարդը, որը շատ հեռու է Սովետական Միությանը համակրելուց, գտնում է, որ լոզանում սովետական պատվիրակությունը ավելի եռանդուն կերպով, քան իրենք թուրքերը, պաշտպանում էր վերջիններիս իրավունքները: Խոսելով նեղուցների վերաբերյալ սովետական առաջարկների մասին, նա գրում է. «Ռուսական սխեման ավելի պրոթուրքական էր, քան Իսմեթ փաշայի ծրագիրը»⁵³: Նույն կարծիքն են հայտնում ամերիկյան այլ պատմաբաններ⁵⁴:

⁵⁰ Altamur Kilic, p. 44.

⁵¹ „Международная жизнь“, 1960, № 11, стр. 141.

⁵² Rifki Salim Burçak, Türk-Rus-İngiliz münasebetleri (1791—1941). İstanbul, 1946, s. 67.

⁵³ Harry H. Howard, The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913—1923. Oklahoma, 1931, p. 286.

⁵⁴ See „The Diplomats 1919—1939. Ed. by Gordon A. Craig and Felix Gilbert. Princeton, 1953, p. 203.

Թուրք հեղինակների աշխատություններում հատկանշական է նաև պատմական դեպքերի շարադրանքի ժամանակ փաստերի միանգամայն կամայական ընտրությունը: Թուրքիայի դիրքը, նրա քաղաքականությունը սովերոտ կոզմից դրսևորող ոչ մի փաստ չի հասնում ընթերցողին, այդ մասին գիտակցորեն լռություն է պահպանվում և, միևնույն ժամանակ, ցցուն ձևով ներկայացվում են Թուրքիայի «դրական» գործերը: Ալի Ֆուաթ Ջեքեսոյը իր մի այլ գրքում, 1957 թվականին հրատարակված «Քաղաքական հուշերում» չի մոռանում նշել, որ հենց իրենք՝ Թուրքերը կոնֆերանսից պահանջեցին սովետական պատվիրակությանը հրավիրել նեղուցների հարցի քննարկմանը⁵⁵: Սակայն նա ոչինչ չի ասում Թուրքական պատվիրակության ապերախտ և ուխտադրուժ վարքագծի մասին, լռությամբ է անցնում այն փաստի կողքով, որ Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշան սովետական պատվիրակությունից գաղտնի մասնակցում էր էքսպերտների հանձնաժողովում նեղուցների հարցի քննարկմանը՝ Անգլիայի և իմպերիալիստական մյուս պետությունների հետ⁵⁶:

Այսպես, ուրեմն, հետպատերազմյան տարիներին լույս տեսած Թուրք հեղինակների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված սովետա-Թուրքական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանի պատմության հարցերին, որոնք, ինչպես ցույց տրվեց, լուսաբանվում են վերին աստիճանի միտումնավոր, հակագիտական դիրքերից՝ աղավաղվում ու կեղծվում են դեպքերը, նենգափոխվում է պատմական իրականությունը, գիտակցորեն թաքցվում են ընթերցողից կարևոր շատ փաստեր: Հիմնական տենդենցը, որը գերիշխում է Թուրք հեղինակների տեսակետներում ու զնահատականներում, դա այն է, որ իբր սովետական Միությունն ավելի, քան Թուրքիան,

⁵⁵ General Ali Fuat Cebesoy, Siyasî hatıralar. İstanbul, 1957, s. 321.

⁵⁶ Տե՛ս «История дипломатии», т. III, Госполитиздат, М.—Л., 1945, стр. 220—221.

շահագորդուված էր այդ հարաբերությունների հաստատման ու ամրապնդման մեջ, իսկ վերջինիս համար այն շուներ վճռական նշանակություն: Այստեղից էլ թուրք հեղինակների ջանքերը՝ ամեն կերպ նսեմացնելու և տնտեսելու սովետական պետության կողմից այդ շրջանում թուրքիային ցույց տրված անշահախնդիր նյութական, ռազմական ու բարոյական մեծ օգնությունն ու աջակցությունը, թերագնահատելու և նույնիսկ ուրանալու այդ օգնության նշանակությունը թուրք ժողովրդի հակախմպերիալիստական պայքարի հաղթանակի գործում:

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄԸ (1924—1939 թթ.)

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատություններում զգալի տեղ է հատկացված նշված ժամանակաշրջանի սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հարցերին, ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի միջև այդ տարիներին առավել ակտիվ դրսևորում դտած քաղաքական ու տնտեսական կապերի լուսաբանմանը:

Լոգանի կոնֆերանսից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանը սովետա-թուրքական հարաբերությունների համար բնորոշ է այն տեսակետից, որ այդ տարիներին և, հատկապես, 1925—1935 թվականներին, Սովետական Միության և Թուրքական հանրապետության միջև զոյություն է ունեցել փոխադարձ օգտակար ու ձեռնտու համագործակցություն՝ ինչպես միջազգային ասպարեզում, այնպես էլ տնտեսական ու կուլտուրական կապերի բնագավառներում: Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական հարաբերություններին 1935 թվականի վերջերից ըսկըսած մինչև 1939 թվականի սեպտեմբերը՝ համաշխարհային երկրորդ պատերազմի սկիզբը, այս էտապում Թուրքիան հրաժարվեց ՍՍՌՄ-ի հետ նորմալ և բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանելու քաղաքականությունից և մասնակցություն ունեցավ Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների ձեռնարկած դիվանագիտական կոմբինացիաներում՝ բացահայտորեն դրսևորելով իր ոչ-բարյացակամ, թշնամական վերաբերմունքը Սովետական Միության նկատմամբ:

ինչպես են զնահատվում 1924—1939 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունները թուրք հեղինակների աշխատություններում:

Թուրք հեղինակները, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ գլխում, սովետա-թուրքական հարաբերությունների գրեթե բոլոր հարցերի քննարկմանը մոտենում են նախապես հետապնդած մի ընդհանուր, հիմնական նպատակով՝ վարկաբեկել Սովետական Միության արտաքին քաղաքականությունը Արևելքի երկրների և, մասնավորապես, Թուրքիայի նկատմամբ, «ապացուցել», որ այն մշտական սպառնալիք է բերել Թուրքիային, որ վերջինս միայն վնաս է ստացել ՍՍՌՄ-ի հետ համագործակցելուց: Կողմնորոշվելով նման ձգտումներով, թուրք հեղինակները հետևողականորեն պաշտպանում են հետևյալ թյուր, մինչև վերջը անհիմն տեսակետը. Սովետական Միությունը, երբ ուժեղ է եղել, միշտ սպառնացել է Թուրքիային, երբ թույլ է եղել՝ միշտ ձգտել է ստանալ նրա աջակցությունը:

Այսպես, Հալյուկ Յուլմանը (որը Անկարայում լույս տեսնող «Ֆորում» արտաքին քաղաքական հանդեսի 1960—1961 թվականների մի քանի համարներում տպագրել է «Թուրք-սովետական հարաբերությունները 1923—1960 թվականներին» հոդվածաշարը) գտնում է, որ Մոնտրեի կոնֆերանսից հետո «Թուրք-սովետական հարաբերությունները չխզվեցին, որովհետև Սովետական Միությունն իրեն տակավին ուժեղ չէր զգում և այդ պատճառով հոգ էր տանում Թուրքիայի հետ համերաշխ ապրելու մասին»¹: Իսկ պրոֆ. Ահմեթ Շյուքրյու էսմերը սովետա-թուրքական հարաբերություններին նվիրված հոդվածում ուղղակի գրում է.

«Սովետական Միությունը բոլոր այն ժամանակներում, երբ իրեն ուժեղ է զգացել, սպառնացել է Թուրքիային և միայն մեկուսացած ու թույլ գտնվելու պահին փնտրել է նրա բարեկամությունը»²:

¹ Տե՛ս «Forum», 15 Ağustos 1960, sayı 153, s. 10.

² «Ulus», 21 Ekim 1957.

Վերջին հեղինակը՝ էսմերը հայտնի ժուռնալիստ և քաղաքական տեսաբան է: 30-ական թվականների սկզբին հրապարակած իր մի շարք հոդվածներում նա բարձր էր գնահատում Թուրքիայի նկատմամբ Սովետական Միության վարած բարեկամական քաղաքականությունը: Եվ պատահական չէ, որ երբ այժմ, աղավաղելով պատմական իրականությունը, նա խոսում է Թուրքիայի նկատմամբ սովետական սպառնալիքների մասին, ոչ մի փաստ չի բերում՝ իր եզրակացությունը հիմնավորելու համար: Իսկ փորձելով «հիմնավորել» իր մյուս սխալ տեսակետը, այն է, որ իբր Սովետական Միությունը մեկուսացած և թույլ վիճակում գտնվելու պահերին ձգտել է մերձենալ Թուրքիայի հետ, հեղինակը մատնանշում է 1925 թվականի սովետա-թուրքական պայմանագիրը, որը, նրա կարծիքով, Սովետական Միությունը ստիպված էր կնքել Լոկառնոյի կոնֆերանսից հետո նրան սպառնացող շրջապատման վտանգից խուսափելու համար: Այսպես, իր «Քաղաքական պատմություն» գրքում էսմերը գրում է. «Սովետական Միությունը Լոկառնոյի պայմանագրերի ստորագրումից վախեցավ ու իր հարևանների, այդ թվում և Թուրքիայի հետ չհարձակման պակտեր ստորագրեց»³: 1925 թվականի պայմանագրին տրված այդ նույն գնահատականը էսմերը կրկնում է «Նոր Թուրքիան» վերնագիրը կրող գրքում զետեղված «Թուրքական դիվանագիտությունը 1920—1955 թվականներին» հոդվածում⁴: Այսպիսով, ստացվում է, որ միայն Սովետական Միությունն էր շահագրգռված այդ պայմանագրում, որ Թուրքիան դրա կարիքը չուներ, վերջինս ոչինչ չշահեց այդ պայմանագրից:

Նման միտումնավոր գնահատականների հեղինակները գիտակցորեն նենգափոխում են փաստերը, խուսափում են պատմական իրադրությունը վերլուծելուց, անտեսում ու լուռ-

³ Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Siyasi tarih (1919—1939). Ankara, 1953, s. 192.

⁴ См. Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasisi (1920—1955). Yeni Türkiye. İstanbul, 1959, s. 78.

թյան են մատնում այն բարձր գնահատականը, որ իր ժամանակին հենց թուրքական մամուլը տվել է 1925 թվականի պայմանագրին՝ ընդգծելով վերջինիս կարևորագույն նշանակությունը Թուրքիայի համար: Թուրք հեղինակների միտումնավոր մեկնաբանություններն ակնհայտ կոառնան պայմանագրի կնքման նախօրյակին ստեղծված միջազգային իրադրության համառոտ վերլուծությունից անգամ:

Չհարձակման և չեղոքություն պայմանագիրը Սովետական Միությունը և Թուրքիան ստորագրեցին 1925 թվականի դեկտեմբերի 17-ին, Փարիզում: ՍՍՌՄ-ի համար այդ պայմանագրի ունեցած դրական նշանակությունն անժխտելի է. դա սովետական դիվանագիտության առաջին փորձն էր՝ չհարձակվելու և թշնամական խմբավորումներին չմասնակցելու վերաբերյալ խաղաղասիրական այդ նոր ակտը միջազգային ապարհզում հաստատելու: Պայմանագիրն, ինչ խոսք, ուներ և հակալուրդանոցական ուղղվածություն: 1925 թվականի հոկտեմբերին կնքված Լոկառնոյի համաձայնագրերը (այսպես կոչված «Հոննոսյան պակտը») անսրբող հակասովետական սրություն ունեին: Նրանց ոգեշնչողները՝ անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիստական շրջանները Գերմանիայի սահմանների անվտանգությունը երաշխավորելով հանդերձ հրաժարվեցին Լեհաստանի և Չեխոսլովակիայի արևմտյան սահմանների ապահովության երաշխիք տալ՝ հասկացնելով գերմանական իմպերիալիստներին, որ իրենք պատրաստ են այդ երկրները զոհաբերել, եթե Գերմանիան հարձակվի ՍՍՌՄ-ի վրա: Սակայն Լոկառնոյի համաձայնագրերը միայն Սովետական Միության դեմ չէին ուղղված: Արևմտյան Եվրոպայի այսպես կոչված «խաղաղեցումը», այդ շրջանում մաքսիմալ «հանգստություն» ապահովումը հնարավորություն էր տալիս Անգլիային ավելի ակտիվ քաղաքականություն վարելու Արևելքում, ասիական ժողովուրդներին ներգրավելու զանազան իմպերիալիստական խմբավորումների մեջ: Լոկառնոն նպաստում էր անգլիական իմպերիալիզմի դիրքերի ամրապնդմանը նաև Մերձավոր արևելքի երկրներում, նրանց վրա ձնշումը

ուժեղացնելուն, ուստի այդ համաձայնագրերը, անպայման ուղղված էին նաև Արևելքի երկրների, այդ թվում և Թուրքիայի դեմ: Թուրքական կիսապաշտոնական «Միլլիյեթ» թերթն այդ կապակցությամբ գրում էր. «Մեր կողմից տակավին չեն ըմբռնվել Արևելքի դեմ ուղղված դադտնի և խարդախ այն մտադրությունները, որոնց առկայությունը մենք գիտակցում ենք բնազդորեն»⁵:

Լոկառնոյի համաձայնագրերի ստորագրումից հետո անգլիական դիվանագիտությունն ավելի ուժեղացրեց իր ճնշումը Թուրքիայի վրա՝ Մոսկուի հարցի կապակցությամբ: Այդ ժամանակ Մոսկուի շուրջը ծագած անգլո-թուրքական բանավեճն այն աստիճան խորացել էր, որ երկու երկրների մամուլը բացեիբաց գրում էր պատերազմի ռեալ հնարավորության մասին:

Գրավելով Մոսկուի վիլայեթը Մուգրոսի զինադադարից (1918 թվականի հոկտեմբերի 30) հետո, Անգլիան այն մըտքերի էր իր մանդատային տերիտորիան հանդիսացող Իրաքի կազմի մեջ և այժմ մտադիր չէր նավթի հսկայական պաշարներով հարուստ այդ մարզը զիջել Թուրքիային:

Մոսկուի հարցը տևական վեճերի առարկա էր 1922—1923 թվականների Լոզանի կոնֆերանսում, որի ընթացքում կողմերը համաձայնության չեկան: Լոզանի պայմանագրի 3-րդ հոդվածն ազդարարում էր, որ «Թուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանը կորոշվի Թուրքիայի և Անգլիայի հոժար կամքով, 9-ամսյա ժամկետում: Նախատեսված ժամկետում համաձայնության չգալու դեպքում վեճը կքննարկվի Ազգերի լիգայի խորհրդում»⁶: 1924 թվականի ապրիլ-մայիսին կայացած Ստամբուլի կոնֆերանսում անգլո-թուրքական բանակցություններն արդյունք չտվեցին, և անգլիական կառավարությունը 1924 թվականի օգոստոսի 10-ին հարցի քննարկումը տեղափոխեց Ազգերի լիգա: Վերջինիս կողմից առանձնացված

⁵ *Տե՛ս* ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 60, л. 49.

⁶ „Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне“, Изд. Литиздата НКВД, М., 1927, стр. 145.

հանձնաժողովը, գործը տեղում հետազոտելուց հետո, 1925 թվականի սեպտեմբերին լիգայի խորհրդին ներկայացրեց իր հաշվետվությունը, որտեղ «եկեկելով Իրաքի նորմալ զարգացման պահանջներին», առաջարկվում էր Մոսուլը միացնել Իրաքին՝ եթե հետագա 25 տարիներին Իրաքի մանդատը մնա Անգլիայի ձեռքում⁷։ Թուրքական պատվիրակությունը, որը հրավիրված էր այդ հարցի քննարկմանը, առարկեց վերահիշյալ որոշման դեմ։ Ելույթ ունենալով Ազգերի լիգայի խորհրդի 35-րդ սեսիայում, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թեվֆիկ Ռյուշտյուն հայտարարեց, որ մանդատային ռեժիմը չի կարելի տարածել Մոսուլի վիլայեթի վրա, քանի դեռ Թուրքիայի սուլեերենությունը նրա նկատմամբ շարունակում է պահպանվել⁸։

Ազգերի լիգայի խորհուրդը, սակայն, հաշվի չառավ Թուրքական կառավարության բողոքները և 1925 թվականի դեկտեմբերի 16-ի իր նիստում որոշում կայացրեց Թուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանն այսպես կոչված «Բրյուսելյան գծով» անցկացնելու մասին, այսինքն՝ Մոսուլի մարզն Իրաքին էր անցնում։ Թուրքիան հրաժարվեց այդ որոշումն ընդունել, որը, ինչպես խոստովանում է անգլիական պատմաբան Էդվարդ Վեբեր-Հոջը, «կտրուկ կերպով ազդեց Թուրքիայի հասարակական կարծիքի վրա... Հակաբրիտանական տրամադրությունները նոր, բարձրագույն կետի հասան... Անգլիան նորից դարձավ ատելի իմպերիալիստական թշնամի...»⁹։

Սակայն Թուրքիան սուր և լարված փոխհարաբերությունների մեջ էր ոչ միայն Անգլիայի, այլև այս հարցում վերջինիս պաշտպանող իմպերիալիստական երկու խոշոր տե-

⁷ La question de Mossoul à la 35ème Session du Conseil de la Société des Nations (Genève). Lausanne, 1925, p. 108.

⁸ *Նույն տեղում*, էջ 56։

⁹ Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish Foreign Policy (1918—1948). Thèse. présentée à l'Université de Genève pour obtenir le grade de docteur ès sciences politiques. Genève, 1950, p. 63.

թուփյուններին՝ Ֆրանսիայի ու Իտալիայի հետ։ Իտալական ֆաշիզմն անգլո-թուրքական ճգնաժամի այս մոմենտին առերես դրսևորում էր իր նվաճողական ձգտումները Փոքր Ասիայի նկատմամբ՝ տերիտորիալ ձեռքբերումների միջոցով Իտալիայի «գերբնակեցումը» վերացնելու պատրվակով։ Թուրքական մամուլը 1925 թվականի աշնանը տաղնապով հաղորդում էր Ռոդոս և Սիցիլիա կղզիների վրա Իտալական զորքերի կենտրոնացման մասին։

Հարված վիճակում էին գտնվում նաև Թուրքիայի հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ՝ օտտոմանյան պարտքի և թուրք-սիրիական սահմանին վերաբերող հարցերի կարգավորման հետ առնչված։ Ճիշտ է, կողանի կոնֆերանսում Թուրքիան փաստորեն ճանաչեց օտտոմանյան պարտքը, բայց միշտ չարք հարցեր՝ պարտքի մարման ժամկետները, այն փակելու կարգը և այլն, մնում էին չլուծված։ Սիրիական սահմանի հարցը ևս լուրջ բախումների առիթ էր ծառայում երկու երկրների միջև։

Նշված ժամանակաշրջանում Թուրքիայի ներքին վիճակը ևս բավականին ծանր էր։ Ճիշտ է, 1925 թվականի փետրվարին թուրքական զորքերին հաջողվեց ճնշել շեյխ Սաիդի ապրստամբությունը, սակայն ազատասեր քուրդ ժողովուրդը չէր դադարեցրել իր պայքարը. պարտիզանական պատերազմը Քուրդստանում շարունակվում էր։ Քեմալականների ներքին քաղաքականության դեմ հանդես էին գալիս նաև ընդդիմադիր ուժերը։ Թեև թուրքական կառավարությունը 1925 թվականի հունիսին որոշում էր ընդունել առաջադիմական-հանրապետական կուսակցությունն արձակելու մասին՝ նրան մեղադրելով քրդական շարժման հետ ունեցած կապի մեջ, ընդդիմադիր ուժերը դեռ ակտիվորեն գործում էին՝ օգտագործելով նաև երկրի տնտեսության ու ֆինանսների անմխիթար վիճակը։

Թուրքիայի համար օրհասական այդ պահին, երբ Անգլիան սպառնում էր նրան պատերազմով, անգլո-իտալա-հունական կռալիցիայով¹⁰, Սովետական Միությունը միակ տերություն

¹⁰ Տե՛ս Jean Pichon, Le partage du Proche-Orient, Paris, 1938, p. 247.

էր, որը հետեւողականորեն սլաշտպանում էր Թուրքիային: Նույնիսկ իր հակասովետական ուղղութեամբ հայտնի ֆրանսիական «Լ'ազի ֆրանսեզ» ամսագիրը ստիպւած էր խոստովանել, որ «ի հակադրութիւն Թուրքիայի նկատմամբ անգլիական թշնամանքի՝ Սովետները մշտապես հավանութիւն էին տալիս Թուրքական տեսակետին»¹¹:

Այսպիսով, 1925 թվականի վերջին ստեղծւած իրադրութեան վերլուծութիւնը պարզորոշ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի միջազգային դրութիւնը խիստ վատացել էր, նա լրիվ մեկուսացւած վիճակում էր գտնւում:

Ահա այսպիսի պայմաններում, 1925 թվականի դեկտեմբերի 17-ին, այսինքն Մոսկուի վերաբերյալ Ազգերի լիգայի կայացրած որոշման հաջորդ օրն իսկ, ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի միջև Փարիզում ստորագրւեց պայմանագիր «չհարձակման ու չհզոքութեան մասին», որը գոհունակութեամբ ընդունւեց Սովետական Միութիւնում և Թուրքիայում: Կանգ չառնելով այստեղ պայմանագրի հոդւածների վերլուծութեան վրա, նշենք միայն այն արձագանքը, որ պայմանագիրը գտաւ Թուրքական մամուլում և հասարակայնութեան մեջ:

Պայմանագրի ստորագրումից հետո մի քանի շաբաթ Թուրքիայի մամուլը մեծազույն հետաքրքրութիւն հանդես բերեց այդ իրադարձութեան նկատմամբ, վերլուծում էր պայմանագրի բովանդակութիւնը, առանձին հոդւածները, տալիս իր գնահատականը: Համարյա բոլոր Թուրքական թերթերը այդ պայմանագրին նվիրւած առաջնորդող հոդւածներ ղետեղեցին, որոնցում բարձր էր գնահատւում նրա նշանակութիւնը Թուրքիայի միջազգային դրութիւնն ամրապնդելու և նրա անվտանգութիւնն ապահովելու գործում:

Թուրքական կիսապաշտոնական «Հաքիմիյեթի միլլիյե» թերթը 1925 թվականի դեկտեմբերի 22-ի համարում գրում էր. «Եվրոպական պայմանագրերն ագրեսիվ բնույթ են կրում և ուղղւած են Արեւելի դէմ: Նրանք տողորւած չեն խաղաղու-

¹¹ „L'Asie française“, Août-septembre 1926, p. 271.

թյան ձգտումներով... Այդպիսի վիճակը ստիպում է Թուրքիային ինֆնուրույն կերպով փնտրել իր անվտանգությունը եռաշխավորող միջոցներ՝ դաշինք կազմելով այն պետությունների հետ, որոնք Թուրքիայի հետ ընդհանուր շահեր ունեն» (այս և բոլոր մյուս ընդգծումները թերթերին են—Ռ. Ս.)։ Ի պատասխան արևմտյան մամուլի այն նախազգուշացումներին, որ նման համաձայնագրեր ստորագրելով և մերձենալով ՍՍՌՄ-ի հետ, Թուրքիան սպառնալիքի տակ է դնում իր անվտանգությունը, թերթն ավելացնում էր. «Նրանց, որոնց անհանգստացնում է մեր հարևանների հետ մերձեցումը, մենք ասում ենք, որ դա միայն մե՛ր անվտանգության հարցն է»¹²։ Նույն թերթը, դեկտեմբերի 24-ին տպագրելով պայմանագրի լրիվ տեքստը, հաղորդում էր, որ «սովետա-թուրքական պայմանագրի կնքումը հսկայական տպավորություն գործեց Անկարայում»։ Առաջնորդող հոդվածում «Հաքիմիյեթի միլլիյեն» ընդգծում էր, որ նոր պայմանագիրը ազդեցիվ նպատակներ չի հետապնդում, այլ վկայում է Թուրքիայի՝ դեպի իր հզոր հարևանը կողմնորոշվելու մասին, որի քաղաքականությունը հակադիր է միավորված տերությունների քաղաքականությանը՝ Ազգերի լիգայում։ Առաջնորդողի վերջում ասված էր, որ «նոր համաձայնագիրը Թուրքիայի համար անվտանգության և բարեկեցության հարց է»¹³։ Ստամբուլում լույս տեսնող «Հալը» թերթը դեկտեմբերի 24-ի համարում հատկապես նշում էր արևելյան ժողովուրդների նկատմամբ Սովետական Միության վարած քաղաքականության հակադրությունը Անգլիայի և Ազգերի լիգայի իմպերիալիստական քաղաքականությանը։

«ՍՍՌՄ-ը կանգնում է մեր կողմը,—ասված էր թերթում։ Համաձայնագրի ստորագրությունը մի մանիֆեստացիա է Ազգերի լիգայի իմպերիալիստական քաղաքականության դեմ Արևելքում»¹⁴։

¹² Տե՛ս «Известия», 24.XII-1925.

¹³ Տե՛ս «Известия», 29.XII-1925.

¹⁴ Տե՛ս Архив внешней политики СССР, ф. 132, д. 35, п. 75, оп. 10, л. 373.

1925 թվականի պայմանագիրը դրական գնահատական ստացավ նաև ընդդիմադիր մամուլի էջերում: Այսպես, օրինակ, «Վաքըթ» թերթը 1925 թվականի դեկտեմբերի 31-ին գրում էր, որ «կառավարությունը երկրի պաշտպանության շահերից ելնելով կնքեց սովետա-թուրքական համաձայնագիրը»¹⁵:

Այսպիսով, 1925 թվականի սովետա-թուրքական պայմանագրի արձագանքները ժամանակի թուրքական մամուլում աներկբայորեն հաստատում են այն ճշմարտությունը, որ Թուրքիան ավելի, քան Սովետական Միությունը, շահագրգռված էր հիշյալ պայմանագրի ստորագրմամբ, որը Թուրքիային դուրս բերեց լրիվ մեկուսացումից միջազգային ասպարեզում և ամրապնդեց նրա դիրքերը ստեղծված լարված իրադրության պայմաններում: Թուրքական մամուլից բերված մեջբերումներն իսկ վճռականորեն հերքում են ժամանակակից թուրք հեղինակների այն միտումնավոր կարծիքը, թե իբր 1925 թվականի պայմանագիրը միայն Սովետական Միության օգտին էր, նրա շահերից էր ելնում, իսկ Թուրքիային այն ձեռնտու չէր և վերջինս դրա կարիքը չուներ:

Ժամանակի անգլիական մամուլը սովետա-թուրքական պայմանագրի ստորագրման լուրը դժգոհությամբ և վատ քողարկված թշնամանքով ընդունեց հենց այն պատճառով, որ այդ պայմանագրով Սովետական Միությունը բարոյական մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս Թուրքիային՝ նրա համար դժվարին պահին: Եվ պատահական չէր, որ պայմանագիրը մեծ անհանգստություն առաջ բերեց Անգլիայի քաղաքական շրջաններում ու մամուլում: «Թուրքերի հետ հիմնական գլխացավանքը կայանում է նրանում, որ նրանց մեջքին կանգնած է Սովետական Միությունը: Թուրք-սովետական պայմանագիրը ստորագրվեց Մոսկուի սահմանի վերաբերյալ Ազգերի լիգայի խորհրդի որոշումից անմիջապես հետո կարծես թե նրա համար, որպեսզի եվրոպային հիշեցվի Մոսկվայի ուժի

¹⁵ Տե՛ս „Известия“, 3.1.1926.

մասին»¹⁶, — գրում էր անգլիական հայտնի ժուռնալիստ Ավ-գուրը:

Ժամանակակից թուրք հեղինակների առանձին աշխատու-թյուններում ևս հանդիպում ենք խիստ բնորոշ խոստովանու-թյունների՝ 1925 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթ-ների մասին: Այսպես, արդեն հիշատակված Ալթեմուր Քըլը-ջը, խոսելով հիշյալ պայմանագրի մասին, գալիս է այն եզ-րակացության, որ «թուրքերին դեպի այդ գործողությունը մղող հիմնական գործոնը նրանց մեջ նորից արթնացած կասկածն էր բրիտանական իմպերիալիզմի հանդեպ, որը Մոսուլի հարցում իրոք անհանգստացնում էր թուրքիային»¹⁷:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում վերին աստի-ճանի միտումնավոր, աղճատված տեսքով են ներկայացվում ՍՍՌՄ-ի և թուրքիայի միջև նախապատերազմյան տարիներին, հատկապես 1927—1935 թվականներին բավականին լայն զարգացում ստացած առևտրական ու տնտեսական հարաբե-րությունները:

Նպատակադրվելով անվստահություն ու թշնամանք սեր-մանել դեպի Սովետական Միությունը, նրա տնտեսական ու առևտրական քաղաքականությունը Արևելքի երկրների նկատ-մամբ, թուրք պատմաբաններն ու ժուռնալիստները նորից անդրադառնում են անցյալում դատապարտված ու հերքված շինծու և սնանկ մեղադրանքներին՝ ՍՍՌՄ-ի հասցեին: Այս-պես, նրանք մեղադրում են Սովետական Միությանն այն բա-նում, որ իբր վերջինս 1929—1933 թվականների համաշ-խարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին թուրքիայում դեմպինգի քաղաքականություն էր վարում, 1927 և 1931 թը-վականների առևտրական պայմանագրերով ստանձնած իր պարտավորությունները չէր կատարում և այլն: Ալթեմուր Քըլըջը, օրինակ, պնդում է, որ թուրք առևտրականների ապ-րանքը Ռուսաստանում բռնագրավվում էր, որ 1931 թվականի

¹⁶ „Fortnightly Review“, 1926, № 2, p. 149.

¹⁷ Altamur Kilic, p. 56.

մարտի 16-ին կնքված երկրորդ առևտրական պայմանագրից հետո էլ «ՍՍՌՄ-ը շարունակում էր դեմպինգի պրակտիկան կիրառել»¹⁸:

Նման անհիմն մեղադրանքներ ներկայացվել են հենց նշված ժամանակաշրջանի թուրքական մամուլում, որոնք իր ժամանակին վճռականորեն հերքվել են սովետական ներկայացուցիչների կողմից: Այսպես, 1927 թվականի մարտի 11-ի սովետա-թուրքական առաջին առևտրական պայմանագրի ստորագրումից շատ շանցած, թուրքական մամուլը սկսեց աղմկել այն մասին, որ իբր թուրք վաճառականները ՍՍՌՄ տերիտորիայում հետապնդվում են, նրանց գույքը բռնագրավվում է և այլն:

Հարցի էությունը նրանումն էր, որ 1927 թվականի առևտրական պայմանագիրը սովետա-թուրքական ապրանքաշրջանառության ընդլայնմանը նպաստելով հանդերձ, տարբեր բնույթի չարաշահումների հնարավորություն էր տալիս: Համաձայն այդ պայմանագրի, թուրք առևտրականներին իրավունք էր վերապահվում իրենց ապրանքն արտահանել և վաճառել ՍՍՌՄ-ի տերիտորիայում: ՍՍՌՄ ներքին շուկայի հետ անմիջական շփումը հանգեցրել էր այն բանին, որ թուրք առևտրականները կապ էին հաստատել նեպոստների հետ և զբաղվում էին սպեկուլյատիվ գործառնություններով: Մաքսիմալ շահույթ ստանալու ձգտումով տարված, թուրք առևտրականները Սովետական Միություն էին ներմուծում սպառողական բնույթի մեծ քանակությամբ ապրանքներ և դրանք վաճառում սպեկուլյանտ-մասնավորներին, դրանով իսկ ուժեղացնելով մասնավոր կապիտալիստական տարերքը ՍՍՌՄ ներքին շուկայում: Միայն 1928—1929 թվականների օպերացիոն տարվա 10 ամիսների ընթացքում ՍՍՌՄ-ի տերիտորիայում թուրք առևտրականների ստացած 7.750 հազ. ռուբլուց մասնավորների հետ կնքած գործարքը կազմում էր 2.832 հազ. ռուբլի, այսինքն՝ 36,5 տոկոս: Այսպիսի շփման հետե-

¹⁸ Altamur Kille, p. 57.

վանքով թուրք առևտրականների ձեռք բերած շահույթները ոչինչ ընդհանուր չունենին ո՛չ Թուրքիայի ներքին շուկայում վաճառվող ապրանքների ինքնարժեքի հետ՝ ավելացրած նորմալ առևտրական շահույթը, ո՛չ այդ ապրանքները սպառող եվրոպական և այլ շուկաների գների, ո՛չ էլ ՍՍՌՄ տերիտորիայում արեկւյան մյուս երկրների առևտրականների կողմից վաճառվող այդ նույն ապրանքների գների հետ: Այսպես, 1 արկղ նարնջի գինը ՍՍՌՄ ներքին շուկայում հասնում էր 45 ռուբլու, իսկ առանձին գործարքների դեպքում՝ 130 ռուբլու, այն ժամանակ, երբ թուրքական շուկայում այն կազմում էր 4,5—5 ռուբլի¹⁹: Միևնույն ժամանակ, թուրք առևտրականները, պայմանագրի պայմանները խախտելով, վալյուտայի սպեկուլյացիայով էին զբաղվում: Համաձայն պայմանագրի, թուրք առևտրականները կոոպերատիվներին վաճառվող իրենց ապրանքի դիմաց պետք է ստանային զբաժնով միայն զրանց վաճառքային ընդհանուր արժողության 70 տոկոսը, իսկ 30 տոկոսի չափով նրանք պետք է սովետական ապրանքներ գնեին: Այնինչ, թուրք առևտրականները շատ հաճախ դիմում էին ապօրինի ճանապարհների. ստանալով սովետական ռուբլիներ մեր ներքին շուկայում ապրանքներ գնելու համար, նրանք փոխանակում էին այդ ռուբլիները արտասահմանյան վալյուտայի հետ՝ Ստամբուլի բանկիրների միջոցով կապ հաստատելով ՍՍՌՄ-ում գործող արտասահմանյան մի քանի ձեռնարկովյունների հետ²⁰, որը խստիվ հետապնդվում էր սովետական օրենքներով: Հաճախակի կրկնվում էին նաև թուրքական սերտիֆիկատներով ոչ-թուրքական ապրանքների ներմուծման դեպքերը, որը նույնպես առևտրական պայմանագրի խախտում էր: Նույնիսկ թուրքական մամուլում փաստեր էին բերվում այն մասին, որ մի շարք առևտրական պալատներ ցրվել էին ֆիկտիվ վկայականներ տալու համար²¹:

¹⁹ Архив Министерства внешней торговли СССР (далее—Архив МВТ СССР), ф. „Главный секретариат“, оп. 183, д. 92, л. 185—186.

²⁰ Նույն տեղում, թ. 186:

²¹ Նույն տեղում, թ. 76:

Բնական է, որ սովետական համապատասխան օրգանները չէին կարող հանդուրժել նման խախտումներ, և երբ մաքսատները, հաստատելով թուրք առևտրականների ներմուծված ապրանքների վերաբերյալ տրված վկայականների կեղծ, ապօրինի լինելը, նրանց առաջարկում էին դրանք հտ ուղարկել, թուրքական մամուլը անմիջապես հանդես էր գալիս նրանց պաշտպանության մեջ և հակասովետական կամպանիան ու դիվանագիտական զեկուլցները հետևում էին իրար, ըստ որում առևտրական այդ անհամաձայնությունները հաճախ կապում էին ՍՍՌՄ-ի հետ գոյություն ունեցող քաղաքական փոխհարաբերությունների հետ²²։ Ահա թի ինչ էր հաղորդում ՍՍՌՄ առևտրի մոնոպոլիան ուղարկած 1929 թվականի օգոստոսի 9-ի իր նամակում Թուրքիայում ՍՍՌՄ առևտրական ներկայացուցիչը. «Մեր գործողությունները թուրքական մամուլում զնահատվում են որպես բացահայտ ռեպրեսիա, որն իբր թաքնված նպատակ ունի ստիպել թուրքերին չեղյալ հայտարարել առևտրական պայմանագիրը։ Այս թաքնված թեզը, որն ընկած է պաշտոնական և ոչ-պաշտոնական մամուլի կողմից անցկացվող հակասովետական կամպանիայի հիմքում, անպայման սնուցվում ու պաշտպանվում էր կառավարող շրջանների կողմից, որոնք տակտիկորեն նախապատրաստում էին իրենց դիրքերը՝ ապագա բանակցությունների համար»²³։

Ինչպես տեսնում ենք, թուրքական մամուլի այն ժամանակ հարուցած մեղադրանքները, որոնք այժմ օգտագործվում են թուրք պատմաբանների կողմից, անհիմն ու փաստազուրկ են։ Սովետական Միությունն ինքը առաջինը հարց բարձրացրեց 1927 թվականի առևտրական պայմանագիրը վերանայելու և նոր առևտրական պայմանագիր կնքելու մասին։ 1931 թ. մարտի 16-ին ստորագրված սովետա-թուրքական երկրորդ առևտրական պայմանագիրը Թուրքիայի հետ կատարվող ողջ առևտուրը տեղափոխելով վերջինիս տերիտորիան, վերջ դրեց վերը նշված չարաշահումներին։

²² Տե՛ս նույն տեղում։

²³ Նույն տեղում։

ինչ վերաբերում է Սովետական Միության կողմից իբրանցկացվող դեմպինգի քաղաքականությանը, այստեղ ևս թուրք հեղինակները փորձում են ջրի երես բարձրացնել վաղուց խորտակված սուտը: Քըլքը, Յուլմանը և մյուսները իրավացի են մի բանում. դա այն է, որ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին կապիտալիստական երկրների մամուլում բորբոքվող հակասովետական թունոտ կամպանիային բավականին ուժգին ձայնակցեցին նաև թուրքական թերթերը՝ կրկնելով արևմուտքի բուրժուական մամուլի հերյուրանքները: Վերոհիշյալ հեղինակները «մոռանում» են միայն հիշեցնել իրենց ընթերցողներին, որ նույն թուրքական թերթերը ի վերջո հանդես եկան սովետական դեմպինգի առկայության հերքումով:

1929—33 թվականների համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի տարիներին Թուրքիայի տակավին թույլ էկոնոմիկան, հատկապես գյուղատնտեսությունը, մեծապես տուժեցին՝ չնայած թուրքական կառավարության ձեռք առած հովանավորական միջոցառումներին: Զանալով որևէ բացատրություն տալ տնտեսության նկատելի անկմանը, արտադրության ու ապրանքաշրջանառության խիստ կրճատման և ճրգնաժամի հետ առնչվող այլ երևույթներին, թուրքական թերթերը միացան համաշխարհային մամուլում սկսված հակասովետական կամպանիային, որի նպատակն էր այսպես կոչված «սովետական դեմպինգի» քողի տակ Սովետական Միությանը մեղադրել համաշխարհային ճգնաժամը սրելու ու խորացնելու մեջ: Թուրքական մամուլում տեղ գտած հակասովետական կամպանիան տարվում էր զանազան մոտիվներով. ՍՍՌՄ-ը մեղադրվում էր այս բանում, որ նրա արտադրած ապրանքները մրցակցություն են առաջ բերում ներքին, թուրքական շուկայում, համաշխարհային շուկայում և այլն: Ստամբուլում ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսնող «Ռեպյուբլիկ» թերթը, օրինակ, 1931 թվականի մարտի 21-ի համարում գրում էր, որ Սովետական Միությունը «հացահատիկը վաճառում է շուկայական գներից ցածր և այդ պատճառով ոչ միայն չի տա-

առաջում համաշխարհային ճգնաժամից, այլ նրա գործոններից մեկն է հանդիսանում»:

Նման մեղադրանքները հերքվել էին Թուրքիայում ՍՍՌՄ լիազոր ներկայացուցիչ (դեսպան) Յա. Զ. Սուրիցի կողմից՝ Թուրքական մամուլի թղթակիցներին նրա տված ինտերվյուի մեջ, որը Թուրքական կառավարության կիսաապաշտոնական օրգանը հանդիսացող «Միլլիյեթ» թերթը ղետեղել էր իր 1930 թվականի դեկտեմբերի 10-ի համարում՝ «Այսպես կոչված սովետական դեմպինգը» վերնագրի տակ: «Սովետական դեմպինգի մասին պնդումների ամբողջ սնանկությունը ցույց առաջում համար, պսվում էլ հիշյալ պատասխանում, — բավական է մի քանի փաստեր և թվեր բերել. 1913 թվականին ցարական Ռուսաստանից հացահատիկի արտահանումը կազմում էր համաշխարհային հացահատիկի արտահանման 25 տոկոսը, մինչդեռ ներկայումս այն կազմում է ընդամենը 7—8 տոկոս: Ինչ վերաբերում է հացահատիկի վաճառքի գներին, քավական է նայել Մարսելի Հավաս գործակալության կողմից ամեն օր հրատարակվող գների բյուլետենին, համոզվելու համար, որ «օրինակ, ռումինական հացահատիկը մշտապես վաճառվում է ավելի ցածր գներով»²⁴: Չնայած այս հիմնավորված ու համոզիչ հերքմանը, հակասովետական կամպանիան Թուրքական մամուլում շարունակվում էր գրեթե ողջ 1931 թվականի ընթացքում:

«Միլլիյեթ» թերթը 1931 թվականի մայիսին սովետական դեմպինգի հարցին նվիրված հոդվածների մի սերիա տպագրեց²⁵, որոնց հեղինակները, ի վիճակի չլինելով հաստատել սովետական արտադրության ապրանքների մրցակցության առկայությունը Թուրքական շուկայում, Սովետական Միությանը մեղադրում էին դեպի արտասահմանայնպիսի մթերքների արտահանման մեջ, «որոնք այնտեղ խանգարում են Թուրքական արտադրանքի իրացմանը»: Սովետական արտահանման դեմ առաջ քաշված մեղադրանքներն այն աստիճան

²⁴ „Milliyet“, 10.XII.1930.

²⁵ Տե՛ս „Milliyet“, 20—25.V.1931.

մտացածին ու անհիմն էին, որ թուրքական թերթերը, ինչպես նաև պաշտոնական անձինք ու ղեկավար գործիչները, ի վերջո, ստիպված էին հանդես գալու փաստական հերքումներով։ Այսպես, կառավարող շրջաններին մոտ կանգնած «Աքշամ» ազդեցիկ թերթը հաղորդում էր, որ արտաքին առևտրի ղեկարարամենտը, հետաքննելով սովետական դեմպինգի իբր անբարենպաստ ազդեցությունը թուրքական արտահանման ապրանքների վրա, եկավ այն եզրակացություն, որ «սովետական ապրանքներն արտասահմանյան շուկաներում ոչ մի ազդեցություն չեն գործում թուրքական ապրանքների իրացման վրա»։

«Յարեն» թերթը 1931 թվականի ապրիլի 4-ի համարում տպագրել էր Թուրքիայի տնտեսության միջնորդության եզրակացությունը վերջինիս կողմից անցկացված հետաքննության մասին՝ սովետական էքսպորտային կազմակերպությունների կողմից ցեմենտի բնագավառում դեմպինգ կիրառելու առթիվ, որտեղ ասված էր, որ «թուրքական շուկայում ռուսական ցեմենտ բոլորովին չկա»։ Վերջապես, Թուրքիայի տնտեսության միջնորդ Մուստաֆա Շերեֆ-բեյը մեջլիսի նիստում նույնպես խոստովանեց, որ «Թուրքիայում սովետական դեմպինգ գոյություն չունի»²⁶։

Այսպիսով, փաստերը հերքում են թուրք հեղինակների այն պնդումները, որոնք խեղաթյուրելով պատմական իրականությունը, աղավաղված տեսքով են ներկայացնում արեւելյան երկրների և, հատկապես, Թուրքիայի նկատմամբ ՍՍՍՐ-ի վարած առևտրական քաղաքականությունը։

Սակայն ավելի համառորեն թուրք պատմաբանները պաշտպանում են մի այլ թյուր և սնանկ տեսակետ։ Զանալով նսեմացնել և նույնիսկ լիովին ուրանալ նախապատերազմյան տարիներին Սովետական Միության կողմից Թուրքիային ցույց տրված տնտեսական, ֆինանսական ու տեխնիկական անշահախնդիր օգնությունը, նրանք կոպիտ կերպով խեղա-

²⁶ „Hakimiyeti Miliye“, 24.VII.1931.

թյուրում են այդ օգնության իմաստն ու նպատակները՝ կրկնելով Արևմուտքի բուրժուական պատմաբանների տարածած այն կեղծիքը, որ իբր Սովետական Միության օգնությունն ու աջակցությունը մի նպատակ էր հետապնդում՝ թույլ չտալ Թուրքիային մերձենալու արևմտյան տերությունների հետ։ Այսպես, Յուլմանը գործն այնպես է ներկայացնում, որ իբր Սովետական Միության ողջ քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ կանխորոշվել է այն վախով, որ նա տածում էր արևմտյան տերությունների հետ Թուրքիայի մերձենալու փաստից։ Նույնիսկ 1925 թվականի չհարձակման և չեզոքության պայմանագրի ժամկետի երկարաձգումը նա կապում է այդ «վախի» հետ։

«Սովետական ղեկավարների այդ վախը,—գրում է Յուլմանը,—ալելի մեծացավ (Թուրքիայի ֆինանսների մինիստր) Շյուքրյու Սարաջօղլուի ուղեորությամբ (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ—Ռ. Ս.) և ՍՍՌՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Լիտվինովը 1931 թվականի վերջերին այցելեց Անկարա, որի հետևանքով 1925 թվականի դեկտեմբերի 17-ի պայմանագիրը երկարացվեց 5 տարով»։ «Շատ չանցած,—շարունակում է հեղինակը,—1932 թվականի ապրիլին, Սովետական Միությունը Թուրքիային 8 մլն. դոլար վարկ տրամադրեց, որի մի մասով Կայսերիի տրիկոտաժի ֆաբրիկան կառուցվեց... Այս բոլորը ակներև կերպով ցույց է տալիս, որ Սովետական Միությունը անհանգստություն էր զգում Թուրքիայի՝ դեպի արևմտյան պետությունները թեքվելուց»²⁷։ Իսկ Բըլըջը ուղղակի գրում է. «Սովետները Արևմուտքի հետ Թուրքիայի մերձեցումը կանխելու համար նոր քաջ արեցին՝ նրան առաջարկեցին 8 մլն. դոլար վարկ՝ Սովետական Միությունից մեքենաներ գնելու նպատակով»²⁸։

Այս միտումնավոր կարծիքը հայտնելով, հեղինակը միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է համարում նշել այն փաստը,

²⁷ „Forum“, I Temmuz 1960, sayı 150, s. 10.

²⁸ Altınur Kiliç, p. 58.

որ «Թուրքիան ի վիճակի չէր ստանալու այդ վարկը Արևմուտքից՝ ներառյալ Ամերիկան՝ այդ ժամանակ շարունակվող համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պատճառով»²⁹։ Այստեղ պետք է ավելացնել, որ Թուրքիան ոչ միայն չէր կարող Արևմուտքից ստանալ այդ վարկը, այլ նման արտոնյալ պայմաններով վարկ ոչ մի իմպերիալիստական տերություններան չէր տրամադրի։

Եվ իրոք, Սովետական կառավարությունն այդ վարկը հատկացնում էր Թուրքիային առանց տոկոսի և նրա մարումը կատարվելու էր քսան տարվա ընթացքում՝ Սովետական Միությանը Թուրքական արտադրության ապրանքներ մատակարարելու եղանակով։ Այսպիսով, Թուրքական կառավարությունը ստիպված չէր լինի դիմելու օտարերկրյա վալյուտային։

Այնուհետև, մեքենաներն ու սարքավորումը ՍՍՌՄ-ը հատկացնում էր այնպիսի գներով, որոնցով դրանք վաճառվում էին այդ ապրանքների հիմնական արտադրող հանդիսացող երկրների կողմից։

Իր ժամանակին Թուրքական մամուլը լայնորեն արձագանքել է այդ իրադարձությանը և ընդգծել սովետական վարկի «բացառիկ արտոնյալ պայմանները»։ Թուրքական թերթերը գնահատում էին այդ ակտը, որպես բարեկամական և անշահախնդիր օգնություն Թուրքիայի էկոնոմիկային, որը նրա առջև նոր ուղիներ է բացում³⁰։

Անկարայում լույս տեսնող «Կադրո» ամսագիրը հատուկ հոդված էր նվիրել սովետական վարկին, որտեղ, մասնավորապես, նշվում էր, որ «Ռուսաստանի կողմից Թուրքիային տրված ապրանքային վարկը ծառայում է երկիրը կարճ ժամանակամիջոցում առաջավոր ու նորագույն տեխնիկայով զինելու խնդրին»³¹։

²⁹ Altamur Kilic, p. 58.

³⁰ Տե՛ս «Досье иностранной печати», 1932, Д7, п. 2. Обзор турецкой прессы. Материалы Института истории АН СССР.

³¹ Տե՛ս «Kadro», № 5, Mayıs 1932, s. 27. Ankara.

ՍՍՌՄ-ի ֆինանսական և տեխնիկական օգնության անշահախնդիր բնույթն այն աստիճան ակնհեր էր, որ թուրքական թերթերը բանավեճի մեջ էին մտնում ֆրանսիական մամուլի հետ, որը թշնամաբար ընդունեց սովետա-թուրքական տնտեսական համագործակցության առթիվ հրապարակված պաշտոնական հաղորդումը: Այսպես, «Զումհուրիեթ» թերթը հակահարված էր տալիս ֆրանսիական կիսապաշտոնական «Տան» թերթին, որն իր առաջնորդողում փորձում էր թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Իսմեթ Ինոնյուի 1932 թվականի մայիսին Մոսկվա կատարած այցելությունը կապել ինչ-որ գաղտնի մտադրությունների հետ:

«Իզուր են ոմանք ուղևորության մեջ գաղտնի շարժառիթներ փնտրում,—նշում էր թերթը: Մեզ համար օգտակար է ուսումնասիրել այն ուղիները, որոնցով Սովետական Միությունը ընթանում է դեպի առաջագիմությունը: ՍՍՌՄ-ը հոժարությամբ օգնում է մեզ այդ բանում...»:

Բացի այդ, հրաժարվելով թուրքիային ապառիկ տեքստիլ մեքենաներ վաճառել, արևմտյան երկրները հաշվի չառան այն հանգամանքը, որ թուրքիան դրանք ավելի ձեռնտու պայմաններով կարող է ստանալ Սովետական Միությունից: Ամերիկյան «Նյու-Յորք հերալդ տրիբյուն» թերթը 1932 թվականի հուլիսի 19-ի համարում տպագրել էր Ստամբուլի իր թղթակցի հաղորդումը, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր հետևյալը.

«...Շատ հետաքրքիր է նշել, քանի որ դա որպես մեծ իրոնիա է հնչում, որ այն ժամանակ, երբ արևմտյան երկրները հրաժարվեցին թուրքիային վարկով մեքենաներ վաճառել, Սովետական Միությունն ի վիճակի եղավ անել այդ բանը՝ չպահանջելով որևէ երաշխիք: ՍՍՌՄ-ը համաձայնվեց դրամի փոխարեն թուրքական ապրանքներ ստանալ՝ այդ վարկը մաքելու համար...»:

ՍՍՌՄ-ի կողմից թուրքիային երկարաժամկետ ու անտոկոս վարկ տրամադրելու փաստը մեծ արձագանք գտավ Արևելքի հետամնաց երկրներում: Այսպես, օրինակ, հնդկա-

կան «Բոմբեյ քրոնիկլ» թերթն իր 1932 թվականի հունիսի 4-ի համարում զետեղել էր մի հոդված, որտեղ ասվում էր, որ «Թուրքիային տրված սովետական վարկը նոր դարաշրջան է քաջում Արևելքի հետամնաց գյուղատնտեսական երկրների համար»։ Նշելով այն փաստը, որ Թուրքիային հատկացված սովետական վարկը առաջին վարկն էր, որ երբևիցե Սովետական Միությունը տրամադրել էր օտարերկրյա որևէ պետության, թերթն ընդգծում էր այն առավելությունները, որոնք սովետական արդյունաբերական վարկով տրվում են հետամնաց երկրներին։ «Թուրքիան, Ավդանստանը և Պարսկաստանը իրենց տնտեսական թուլության հետևանքով չեն կարող եվրոպական կամ ամերիկյան արտադրության մեքենաներ գնել, որովհետև նրանք չափազանց թանկ են արևելյան այդ աղքատ երկրների համար»³²։

Անհրաժեշտ է նշել, որ նույնիսկ այդպիսի արտոնյալ պայմաններով հատկացված սովետական վարկի իրացումը Թուրքիայում հարթ չի անցել իր ժամանակին, այն որոշակի դիմադրության է հանդիպել Սովետական Միության նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված թուրքական ազդեցիկ շրջանների կողմից։ Արխիվային փաստաթղթերից երևում է, որ մի շարք դեկավար գործիչներ ջանք չէին խնայում սովետական վարկի իրացումը խափանելու համար։ Այսպես, տնտեսության մինիստր Զելյալ Բալարը Թուրքիայում տեքստիլ կոմերինատի կառուցման հետ կապված տեխնիկական հարցերը ճշգրտելու նպատակով կառավարական հանձնաժողով ուղարկելով Սովետական Միություն, միաժամանակ այդ նույն տեխնիկական առաջարկներն ուղարկել էր Անգլիա ու Գերմանիա՝ «ապացուցելու համար, որ անգլիացիներն ու գերմանացիները կկարողանան ավելի լավ նախագծեր տալ, զգալիորեն ավելի էժան և ավելի կարճ ժամկետում...»³³։

³² *ՏՏՍ* «На зарубежном Востоке», 1932, № 2, стр. 106.

³³ Архив МВТ СССР, ф. «Восточный сектор», оп. 342; д. 10, л. 146.

Հաղորդելով Սովետական Միության նկատմամբ աներախտապարտ ու ուխտադրուծ դիրք բռնած Զելյալ Բայարի ու նրա խմբի անշնորհակալ գործունեության մասին, թուրքական կառավարական հանձնաժողովի անդամներից մեկը՝ Շելքեթ Թուրգուլ-բեյը խոստովանում էր, որ այդ խումբը «ուժեղ աշակցություն էր ստանում ազգեցիկ անձանց կողմից»³⁴։ Սովետական «Տուրկստոյ» տրեստի կառավարչի հետ ունեցած մի այլ զրույցի ժամանակ հիշյալ Թուրգուլ-բեյը հայտնել էր, որ Զելյալ Բայարի խումբը, իր ձեռքում կենտրոնացնելով Կայսերի քաղաքում կառուցվելիք տեքստիլ կոմբինատի շինարարության հետ կապված բոլոր հարցերը, տրեստի ստեղծման առաջին իսկ օրերից ամեն կերպ աշխատում էր կասեցնել նրա աշխատանքը։

«Նրան (Բայարի խմբին—Ռ. Ս.) հաջողվեց երկու ամսով հետաձգել էսքիզային նախագծի հաստատումը, ուշացնել սովետական մասնագետ-ինժեներների մեկնումը Թուրքիա՝ տեխնիկական անհրաժեշտ տվյալները տեղում ճշտելու նպատակով և այլն»³⁵։

Թշնամական այդ գործողությունները նպատակ էին հետապնդում շինարարական աշխատանքների ձգձգման ճանապարհով Սովետական Միության համար անհնարին դարձնել տեքստիլ կոմբինատի ավարտումն ու գործարկումը սահմանված ժամկետին։

Չնայած բազմաթիվ խոչընդոտներին, սովետական մասնագետներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ժամանակին ավարտել Թուրքիայի խոշորագույն տեքստիլ կոմբինատի շինարարությունը։

Կայսերիի կոմբինատն ամբողջովին հագեցված էր սովետական արտադրության մեքենաներով ու սարքավորումներով։ Հիմնական տեխնիկական կադրերը պատրաստվել էին Մոսկվայում՝ հատուկ կուրսերում։ Բացի դրանից, թուրքական կառավարության խնդրանքով վերոհիշյալ «Տուրկստոյ»

³⁴ Архив МВТ СССР, ф. „Восточный сектор“, оп. 359, д. 36, л. 9.

³⁵ Նույն տեղում, թ. 8։

տրեստը Թուրքիայում կազմակերպել էր որակյալ բանվորական ուժի նախապատրաստման կուրսեր, որտեղ դասավանդում էին Սովետական Միությաննից հրավիրված մասնագետները:

Կայսերիի կոմբինատի շահագործման հանձնելու կապակցությամբ (1935 թվականի սեպտեմբերի 17-ին) Թուրքիայում Սովետական Միության դեսպան Լ. Մ. Կարախանն ու Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Իսմեթ Ինոնյուն հեռագրեր փոխանակեցին: Վերջինիս հեռագրում ասված էր.

«...Շահագործակցելով մեզ հետ կապիտալ գործում, որին մենք ձեռնարկեցինք, Սովետական Միությանն իր բարեկամության նոր ապացույց տվեց մեզ»³⁶:

Մի շարք Թուրք գործիչներ և մասնագետներ, որոնք նախապատերազմյան տարիներին և, մասնավորապես, 1932—1935 թվականներին այցելել էին Սովետական Միություն, Թուրքիա վերադառնալուց հետո խոստովանում էին, որ ՍՍՌՄ-ի տնտեսական քաղաքականությունը բարեկամական ու անշահախնդիր բնույթ է կրում, Թուրքիային «ստրկացնելու» նպատակներ չի հետապնդում: Միաժամանակ նրանք նշում էին այն փաստը, որ Սովետական Միության վերաբերյալ իրենց երկրում տարածվող լուրերը շատ հեռու են իրականությունից: Այսպես, Թուրքական կառավարական հանձնաժողովի անդամներից մեկը՝ Զելյալեդդին-բեյը հայտարարեց. «Վերադառնալով Անկարա, ես իմ բոլոր ընկերներին կպատմեմ, որ հիմնովին փոխում եմ կարծիքս ՍՍՌՄ-ի մասին, որպես տեխնիկապես հետամնաց և իմպորտից նոր ազատագրվող մի երկրի, որովհետև այն ամենը, ինչ որ հանձնաժողովը տեսավ, մինչև վերջը հակասում է ՍՍՌՄ-ի վերաբերյալ Թուրքիայում տարածվող լուրերին»³⁷: Երբ 1934 թվականի սեպտեմբերին՝ ՍՍՌՄ-ից հիշյալ հանձնաժողովի մեկնելուց առաջ, նրա անդամներին հանձնվեցին բամբակեղենի արդյունաբերության 1934 թվականի արտադրանքի նմուշներ

³⁶ „Известия“, 22.IX.1935.

³⁷ Архив МВТ СССР, ф. Туркстрой, оп. 765, д. 15, л. 11.

ալբոմներ, հանձնաժողովի անդամներից մեկը ասաց հետևյալը.

«Մենք նորից համոզվում ենք Թուրքիայի նկատմամբ ՍՍՌՄ-ի անկեղծ ու բարյացակամ վերաբերմունքի մեջ: Տեխնիկական ալգբան տվյալներ պարունակող նյութը աշխարհի ո՛չ մի ֆիրմա, ո՛չ մի գնով մեզ չէր տա...»³⁸:

Իսկ թուրքական հայտնի «Սումբերբանկի» դիրեկտոր Նուրուլա Էսադը, որն ամենեին էլ բարեկամաբար չէր տրամադրված Սովետական Միության նկատմամբ, հայտարարեց, որ իր զրույցները սովետական ղեկավար գործիչների հետ իրեն համոզեցին այն բանում, որ ի դեմս ՍՍՌՄ-ի թուրքերն ունեն անկեղծ ու ուժեղ բարեկամ:

«Ես իմ ընկերների հետ եղել եմ Իտալիայում, Շվեյցարիայում ու Գերմանիայում: Ինչի ես հանդիպեցի այնտեղ, դա այն է, որ բոլորը ցանկանում են վաճառել իրենց ապրանքը, բայց վաճառել՝ առևտրական շահի նկատառումներից ելնելով... սակայն նրանց առաջարկներում չկա և ո՛չ մի յոտա ցանկություն՝ օգնել մեզ ազատագրվելու օտարերկրյա տրնտեսական կախվածությունից: Ահա թե ինչումն է տարբերությունը մեր հանդեպ ՍՍՌՄ-ի ու Եվրոպայի երկրների վերաբերմունքի մեջ...»³⁹:

Նույնիսկ հետպատերազմյան տարիների թուրքական մամուլի էջերում, որը Բայար-Մենդերեսի տիրապետության օրոք մինչև վերջը ծառայում էր այդ կլիկի նպատակներին և բացահայտ պրոամերիկյան ուղղություն ունեւր, երբեմն տեղ են գտել ուշագրավ խոստովանություններ՝ ՍՍՌՄ-ի տնտեսական օգնության մասին: Այսպես, իր հակասովետական ուղղվածությունամբ աչքի ընկնող «Աքշամ» թերթը 1956 թվականի մարտի 26-ին գրում էր.

«Թուրքերը լավ գիտեն սովետական տնտեսական օգնությունն այն պատճառով, որ 30-ական թվականներին ին-

³⁸ Архив МВТ СССР, ф. Туркстрой, оп. 765, д. 15, л. 9.

³⁹ Նույն տեղում, թ. 1:

դուստրացումը Թուրքիայում սկսվեց ռուսների օգնության շնորհիվ»⁴⁰։

Պետք է ասել, որ առանձին Թուրք հեղինակներ «ի միջի ալլող» հիշատակում են 1932—1935 թվականներին ՍՍՌՄ-ի կողմից Թուրքիային ցույց տրված տնտեսական օգնությունը և խոստովանում, որ այն իրոք անշահախնդիր բնույթ էր կրում։ Այսպես, Քեմալ Քարափաթը, որը, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ գլխում, սովետա-թուրքական հարաբերությունների մի շարք հարցեր լուսաբանում է միտումնավոր ձևով, վերը հիշատակված իր աշխատության մեջ նշում է, որ «Սովետները Թուրքիային 8 մլն. դոլարի արժողությամբ օգնություն հատկացրեցին՝ չփնտրելով ո՛չ մի շահ»⁴¹։

Այսպիսով, բերված փաստերը համոզիչ կերպով հերքում են Թուրք հեղինակների այն սխալ և վերին աստիճանի միտումնավոր գնահատականները, որոնց համաձայն նախապատերազմյան տարիներին ՍՍՌՄ-ի կողմից Թուրքիային ցույց տրված ֆինանսական ու տեխնիկական օգնությունը իբր չի կրել անշահախնդիր բնույթ և Թուրքիան ՍՍՌՄ-ի հետ տնտեսական համագործակցությունից որևէ օգուտ չի ստացել։

* * *

Թուրք պատմագրության մեջ խեղաթյուրվում է նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակի սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը։

Թուրք պատմաբանների մոտ գերիշխում է այն տեսակետը, որ սովետա-թուրքական հարաբերությունները սրվեցին ու վատթարացան ՍՍՌՄ-ի մեղքով, սովետական կառավարության վարած սխալ քաղաքականության հետևանքով։ Սակայն նրանց մի մասը (Սադրը, Քարափաթ, Քըլըջ, Բուրչակ) գտնում է, որ սովետա-թուրքական հարաբերությունները սրվեցին 1935 թվականի վերջից—1936 թվականից, մյուսները (Յուլման, էսմեր) այն կարծիքն են հայտնում, որ մինչև 1939

⁴⁰ „Akşam“, 26.III.1956.

⁴¹ Kemal Karpat, p. 351.

թվականը՝ 2-րդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, Սովետական Միության ու Թուրքիայի միջև գոյություն ունեին նորմալ և անկեղծ փոխհարաբերություններ:

Այսպես, նեշմեդդին Սադըքը, որը երկար տարիներ հրատարակել է Թուրքիայի կառավարող շրջաններին մոտ կանգնած «Աքշամ» թերթը, իսկ այնուհետև գլխավորել արտաքին գործերի մինիստրությունը, գտնում է, որ սովետա-թուրքական հարաբերությունները սկսեցին փոխվել 1935 թվականից անմիջապես հետո, և հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Փոփոխությունը կապված էր ոչ թե Թուրքիայի սեփական քաղաքականության, այլ համաշխարհային քաղաքականության ուժերի հետ»⁴²: Զարգացնելով իր միտքը, հեղինակը «շրջվում» է դեպի Սովետական Միությունը և հանգում այն եզրակացության, որ իբր վերջինս փոխեց իր քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ: «Թուրքիայի նկատմամբ սովետական քաղաքականության փոփոխումը,—գրում է Սադըքը,—տեղի ունեցավ Մոնտրեի կոնվենցիայի ստորագրությամբ. թեև նրա հոդվածները նպաստավոր էին Սովետներին, ռուսական մամուլը այդ մոմենտից սկսեց դժգոհություն հայտնել Թուրքիայից և մեղադրել նրան «իմպերիալիստական տերությունների ձեռքին խաղալիք դառնալու մեջ»⁴³: Քեմալ Քարիաթը ևս սովետա-թուրքական հարաբերությունների սրման մեղքը փորձում է բարդել ՍՍՄԿ-ի վրա, նրան մեղադրելով Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու մեջ:

«Սովետա-թուրքական բարեկամությունը,—գրում է Քարիաթը,—աստիճանաբար վատթարացավ 1935 թվականից հետո»⁴⁴:

Համարյա նույնն է կրկնում Քըլըջը. «Հասարակական կարծիքը (թուրքական—Ռ. Ս.),—գրում է նա,—որը մինչև

⁴² Necmeddin Sadak, Turkey faces the Soviets. „Foreign Affairs“, April 1949, vol. 27, № 3, p. 451.

⁴³ Նույն տեղում, էջ 452:

⁴⁴ Kemal Karpat, p. 351.

1935 թվականը միանգամայն բարյացական էր տրամադրված Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ, գնալով դառնում էր ավելի կասկածամիտ Թուրքիայում Ռուսաստանի ծավալած քայքայիչ գործունեության և նեղուցների նկատմամբ նրա մտադրությունների հանդեպ»⁴⁵:

Նման մեղադրանքները թուրք հեղինակներն անհրաժեշտ չեն համարում հիմնավորել փաստերով, քանի որ այդպիսիք իրականության մեջ չկան: Սովետական Միությանը երբեք չի միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին: Այդ բանը նշել են իրենք՝ Թուրքիայի ղեկավար գործիչները: Այսպես, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Թեվֆիկ Ռյուշտյուն եղիպտական «Աս-Սիյասա» թերթի թղթակցին տված ինտերվյուի մեջ վերջինիս այն հարցին, թե «բուլղերիկները պրոպագանդա չե՞ն տանում Թուրքիայում», կատեգորիկ կերպով պատասխանեց. «ՍՍՌՄ-ը երբեք չի միջամտել մեր գործերին»⁴⁶ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Ինչ վերաբերում է Մոսկոյի կոնֆերանսին, թուրք հեղինակներն անհանդուրժելի կերպով խեղաթյուրում են այդ կոնֆերանսում Սովետական Միության զրաված դիրքը և, միաժամանակ, ջանք չեն խնայում Անգլիայի ու նեղուցների հարցում նրա ագրեսիվ քաղաքականության պաշտպանի դերում հանդես եկած Թուրքիայի դիրքը ամենազրական կողմերից ներկայացնելու համար: Եթե պրոֆ. էսմերը, խոսելով Մոսկոյի մասին, հարկ չի համարում պարզաբանել, թե ինչո՞ւ «կոնֆերանսի բանակցությունների ժամանակ Թուրքիայի և Սովետների միջև տարաձայնություններ առաջ եկան...»⁴⁷, ապա Բուրչակը, աղավաղելով փաստերը, պնդում է, թե Մոսկոյի կոնֆերանսում Անգլիայի ու Ռուսաստանի դերերը՝ լողանի համեմատությամբ՝ փոխվեցին: «Այս անգամ,—գրում է նա,—Անգլիան, պաշտպանելով թուրքական տեսակետը, Ռուսաստանի դեմ ճակատ կազմեց»⁴⁸:

⁴⁵ Altemur Kılıc, p. 112.

⁴⁶ *Տե՛ս* ЛГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 161, л. 394.

⁴⁷ Dr. Ahmet Şükrü Esmér, *Siyasî tarih*, s. 231.

⁴⁸ Rifki Salim Burçak, s. 67.

Իրականում, սակայն, ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել: Ոչ թե Անգլիան պաշտպանեց թուրքական տեսակետը, այլ Թուրքիան իր տեսակետը Մոնտրեի կոնֆերանսում չպաշտպանեց, նա ուղղակի հրաժարվեց իր տեսակետից՝ հօգուտ Անգլիայի: Այլ կերպ ասած, Թուրքիան ինքը մինչև վերջը մոլեռանդորեն պաշտպանեց նեղուցների նոր կոնվենցիայի անգլիական նախագիծը, որը ոչ միայն բացահայտ հակասովետական ուղղվածություն ուներ, այլև հակասում էր Թուրքիայի անվտանգության շահերին: Այդ մասին իր ժամանակին գրվել է նույնիսկ թուրքական մամուլում: Այսպես, Ստամբուլում լույս տեսնող կիսապաշտոնական «Զումհուրիեթ» թերթը և նրա ֆրանսերեն հրատարակությունը հանդիսացող «Ռեպյուբլիկ» թերթը 1936 թվականի հուլիսի 12-ի իրենց առաջնորդողներում խիստ քննադատության էին ենթարկում նեղուցների վերաբերյալ անգլիական նախագիծը՝ մերկացնելով նրա հոգվածների «ազդեցիվ բնույթը»: Ընդգծելով անգլիական այն թեզի անհեթեթությունը, որով առաջարկվում էր օտարերկրյա ռազմականավերի նեղուցներով անցնելը պատերազմի տարիներին ավելի մեծ շահով ազատ ճանաչվեր, քան խաղաղ ժամանակ, թերթերը եզրակացնում էին, որ այդ բանն «անհամատեղելի է Թուրքիայի անվտանգության հետ»⁴⁹:

Միաժամանակ, թուրքական պատվիրակությունը փորձեց կոնվենցիայի մեջ մտցնել այնպիսի կետեր, որոնք նրա պատակ ունեին խոչընդոտելու Սև ծովում սովետական ռազմական նավատորմի զարգացմանը:

Ինչպես հայտնի է, Մոնտրեի կոնֆերանսի ժամանակ Անգլիան առաջ քաշեց սևծովյան տերությունների և, առաջին հերթին, ՍՍՌՄ-ի դեմ ուղղված, նրանց շահերն անտեսող հետևյալ պահանջը. բոլոր օտար ռազմականավերի անսահմանափակ մուտք Սև ծովը և վերջինիս «միջազգային բնույթի» ճանաչում: Բացի դրանից, Անգլիան պահանջում էր սևծովյան

⁴⁹ Տե՛ս „Известия“, 15.VII.1936.

և ոչ-սեծովյան պետությունների ռազմանավերի համար «հավասար իրավունքներ» նեղուցներում ու Սև ծովում:

Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Արասը Անգլիայի ներկայացուցիչների հետ ունեցած անդրկուլիսյան հանդիպումների ժամանակ ջանք չէր խնայում Սովետական Միության արդարացի առաջարկները ձախողելու համար: Սակայն սովետական պատվիրակության հաստատուն դիրքն ի վերջո հաղթանակեց և արևմտյան տերությունները ստիպված եղան համաձայնվելու նրա առաջարկների հետ. օտար տերությունների ռազմանավերի տոննաժը սահմանափակվում էր, իսկ սեծովյան տերություններին հնարավորություն էր տրվում ցանկացած տոննայի ռազմանավեր անցկացնել նեղուցներով և այլն⁵⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Սովետական Միությունը ոչ մի ագրեսիվ նպատակ չէր հետապնդում նեղուցների նկատմամբ, այլ ղեկավարվում էր բացառապես սեծովյան պետությունների անվտանգության շահերով: Մոնտրեի կոնֆերանսում նրա առաջ քաշած ծրագիրը ստեղծված բարդ ու վերին աստիճանի լարված միջազգային իրադրության պայմաններում սեծովյան տերություններին օտար ռազմանավերի հնարավոր հարձակումից զգուշացնելու և նրանց անվտանգությունն ապահովելու միակ բանական և հնարավոր ուղին էր: Եթե Թուրքիան պաշտպաներ նեղուցների կոնվենցիայի վերաբերյալ սովետական նախագիծը, ինչ խոսք, այն կատարյալ կլիներ՝ կարգելվեր օտար տերությունների ռազմանավերի մուտքը Սև ծովը: Հետագա իրադարձությունների ժամանակ, հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, ակնառու դարձավ, որ նեղուցների հարցում կոմպրոմիսային համաձայնությունը, որպիսին էր 1936 թվականի Մոնտրեի կոնվենցիան, միանգամայն ձեռնադրել էր Թուրքիայի հետադիմական շրջաններին՝ նրանց ձեռքերին լիակատար ազատություն տալով նե-

⁵⁰ Մոնտրեի կոնվենցիայի մասին տե՛ս „Дипломатический словарь“, т. 2. М., 1950, стр. 167—168; БСЭ, изд. 2, т. 28, стр. 261.

դուցնեցում, որը, ինչպես ստորև կտեսնենք, օգտագործվեց ֆաշիստական Գերմանիային ծառայելու նպատակներով:

Սոնտրեի կոնֆերանսում Սովետական Միության զրաված դիրքը, ինչպես երևում է փաստերից, ոչ մի հիմք չի տալիս թուրք պատմաբաններին պնդելու Թուրքիայի նկատմամբ սովետական արտաքին քաղաքականության փոփոխման մասին, որը և, նրանց կարծիքով, հանգեցրեց սովետա-թուրքական հարաբերությունների վատթարացման: Ընդհակառակը, Սոնտրեի կոնֆերանսի ժամանակ թուրքական պատվիրակության վարքագիծը, բացահայտ պրոանգլիական դիրքը ապացույց էր անգլո-թուրքական այն մերձեցման, որն իր առաջին պայմանագրային արտահայտությունն էր գտել տակավին 1935 թվականի նոյեմբերին Անգլիայի և Թուրքիայի միջև ստորագրված փոխադարձ օգնության մասին՝ այսպես կոչված միջերկրածովյան «չենտլմենյան» համաձայնագրում, որով Թուրքիան փաստորեն հավանություն էր տալիս Արևմուտքի կողմից անցկացվող չմիջամտելու՝ այսինքն ագրեսիայի թողնվելու տխրահռչակ քաղաքականությանը:

Անգլիայի հետ ավելի մերձենալու ճանապարհին կատարած Թուրքիայի հաջորդ քայլը՝ նրա ակտիվ մասնակցությունն էր անգլիական դիվանագիտության նոր հակասովետական գործարքին՝ մերձավորարևելյան Անտանտին, որն իրենից ներկայացնում էր չորս տերությունների՝ Թուրքիայի, Իրանի, Իրաքի և Ավղանստանի քաղաքական մի բլոկ: Մերձավորարևելյան Անտանտի կազմավորման մասին արձանագրությունը՝ Սաադաբադի պակտը ստորագրվեց հիշյալ տերությունների արտաքին գործերի մինիստրների կողմից 1937 թվականի հունիսի 8-ին Թեհրանում՝ Իրանի շահի ամառային նստավայրը հանդիսացող Սաադաբադի պալատում: Սաադաբադի պակտի ստեղծումով Անգլիան մտադրվել էր այդ նոր քաղաքական խմբավորումն օգտագործել հակասովետական նպատակներով:

Ինչպես է գնահատվում Սաադաբադի պակտում Թուրքիայի մասնակցությունը թուրք հեղինակների կողմից:

Պրոֆ. Էսմերն, օրինակ, անսքող գոհունակությամբ նըշում է, որ Սաադաբադի պակտի ստեղծման գործում Թուրքիան ղեկավար դեր խաղաց⁵¹։ Սակայն ավելի կարևոր է նույն հեղինակի խոստովանությունը հիշյալ պակտի ստորագրման մեջ Անգլիայի խաղացած դերի մասին։ Նշելով, որ «Սաադաբադի պակտի ստորագրումը Անգլիայում էլ լավ ընդունվեց» և «Ամերիկայում էլ գոհունակություն առաջ բերեց», Էսմերն, այնուհետև, գրում է. «Ըստ էության, եթե Անգլիայի օգնությունը չլիներ, պակտի ստորագրումը հնարավոր չէր դառնա»⁵²։

Սակայն ոչ բոլոր թուրք հեղինակներն են ընդգծում Անգլիայի ոգեշնչող դերը և Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությունը պակտում։ Այլ հեղինակներ փորձում են Սաադաբադի պակտը ներկայացնել որպես սոսկ «պաշտպանական» նպատակներ հետապնդող մի ձեռնարկում։

«Սաադաբադի պակտը ստորագրած պետությունների խումբը,—գրում է Քըլլըջը,—կարող էր դառնալ մի բլոկ ընդդեմ Սովետական Ռուսաստանի ճնշման՝ մի կողմից և «առանցքի» երկրների՝ մյուս կողմից»⁵³։

Այսպես, ուրեմն, հեղինակն այստեղ փորձում է նույնացնել Սովետական Միության մերձավորարևելյան քաղաքականությունը «առանցքի» երկրների և, առաջին հերթին, Գերմանիայի՝ Մերձավոր արևելքի երկրները ուժգին կերպով ներթափանցելու ուղղությամբ տարվող քաղաքականության հետ, որի արտահայտություններից մեկն էլ ֆաշիստական Գերմանիայի մի շարք գործիչների հաճախակի այցելություններն էին Թուրքիա։ Հարկ չկա այստեղ հերքելու բուրժուական պատմաբանների դառամյալ հերյուրանքը «սովետական ճնշման» մասին։ Միայն պետք է նշել, որ թուրք պատմաբանները, ջանալով սովետա-թուրքական հարաբերությունների սրման մեղքը բարդել Սովետական Միության վրա, Մոնտրեի կոնֆերանսի, Մերձավորարևելյան Անտանտի կազմավորման և

⁵¹ Dr. Ahmet Şükrü Esmir, Siyasî tarih, s. 245.

⁵² Նույն տեղում, էջ 248։

⁵³ Altemur Kilic, p. 72.

մյուս այլ հարցերում ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ Թուրքիայի վարած ոչ բարիդրացիական, թշնամական քաղաքականության արդարացման փորձերի հետ մեկտեղ հեշտությամբ մոռացության են տալիս մի շարք այլ փաստեր: Այսպես, 1938 թվականի աշնանը Ստամբուլում կայացավ Եվրոպայում և Մերձավոր արևելքի երկրներում լիազորագրված ճապոնական դիվանագետների խորհրդակցություն, որը թուրքական մամուլի մեծամասնության կողմից որակվեց որպես հակասովետական: Թուրքական կառավարությունը թույլատրեց այդ կոնֆերանսն այն ժամանակ, երբ ճապոնիան վարում էր ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ բացահայտ թշնամական քաղաքականություն և հենց այդ ժամանակաշրջանում ռազմական պրոպագանդիստ զինեց խաասն լճի մոտ: Կավատեղյակ լինելով հիշյալ խորհրդակցության իսկական նպատակներին, թուրքական կառավարությունը միայն որոշ ժամանակ անց ստիպված եղավ արգելել այդ կոնֆերանսը⁵⁴:

Այսպիսով, փաստերը վկայում են ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների ոչ բարիդրացիական քաղաքականության բազմաթիվ դրսևորումների մասին, հատկապես 1935 թվականից հետո, որոնք և հետագայում հասցրեցին սովետա-թուրքական փոխհարաբերությունների սրմանը:

Թուրք հեղինակներն իրենց աշխատություններում առանձնահատուկ տեղ են հատկացնում 1939 թվականի օգոստոսի 23-ի սովետա-գերմանական չհարձակման պակտին: Ձանալով քողարկել Թուրքիայի կառավարող շրջանների հետագա ավելի ակտիվ մասնակցությունը անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների վարած «մյուլխենյան» քաղաքականությանը, նրանք Սովետական Միությանը մեղադրում են ֆաշիստական Գերմանիայի հետ պայմանագիր կնքելու մեջ, որի հետևանքով իբր Թուրքիան հարկադրված եղավ հիմնովին վերանայել իր արտաքին քաղաքականությունը: Այսպես, Մյուլքերրեմ Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն, խոսելով 1939 թը-

⁵⁴ Տե՛ս «Мировое хозяйство и мировая политика», 1939, № 6, стр. 44.

վականի անգլո-ֆրանս-սովետական բանակցությունների մասին, գրում են, որ այդ բանակցությունները շարունակելով հանդերձ, Ռուսաստանը անսպասելիորեն Գերմանիայի հետ չհարձակման պակտ ստորագրեց, որով «Թուրքիայի քաղաքականության մեջ նրբին մի վիճակ ստեղծվեց, քանի որ Թուրքիան Ռուսաստանի հետ բարեկամ էր և Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հետ էլ համաձայնության էր եկել: Եթե Ռուսաստանը Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ համաձայնության դար,— շարունակում են հեղինակները,— խնդիրը լուծված կլիներ: Իսկ Ռուսաստանը, հանկարծակի պայմանագիր կնքելով Գերմանիայի հետ, Անգլիայից ու Ֆրանսիայից երես դարձրեց»⁵⁵: Գրեթե նույն միտքն է անցկացնում Յուլմանը: «Ռուսաստանի ու Գերմանիայի միջև չհարձակման պակտի ստորագրումը,— գրում է նա,— Թուրքիայի արտաքին հարաբերություններում մի նոր փուլ բացեց»⁵⁶: Եվ ահա թե ինչու. «Թուրքիան Անգլիայի հետ բանակցությունների մեջ մտնելով, հույս էր տածում, որ Սովետական Միությունն էլ արևմուտքի տերությունների հետ համաձայնության կգա»⁵⁷:

Բայց չէ՞ որ սովետական կառավարությունը, 1939 թվականի մարտից սկսած, շուրջ 4 ամիս բանակցություններ վարելով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների հետ՝ Մոսկվայում, բոլոր հնարավոր միջոցները գործադրեց նրանց հետ համաձայնության գալու համար: 1948 թվականին Սովետական ինֆորմացիոն բյուրոյի կողմից հրապարակված «Պատմության կեղծարարները» պատմական տեղեկանքը ամբողջ աշխարհի հասարակական կարծիքի առաջ մերկացրեց 1939 թ. անգլո-ֆրանս-սովետական բանակցությունների ժամանակ արևմտյան տերությունների հետապնդած խարդախ նպատակները⁵⁸:

⁵⁵ Mükerrer Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, s. 141.

⁵⁶ „Forum“, 15 Ağustos 1960, sayı 153, s. 10.

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Այդ մասին տե՛ս «Պատմության կեղծարարները» (Պատմական տեղեկանք): Հայպետհրատ, Երևան, 1948, էջ 37:

Սովետական արտաքին քաղաքականության «փոփոխման» նույնպիսի սխալ տեսակետով են հանդես գալիս արդեն հիշատակված թուրք հեղինակներն էսմերը և Բուրչակը:

«Սովետական Միությունը,—գրում է էսմերը,—խաղաղության նախադրման միանալու փոխարեն օգոստոսի 23-ին Գերմանիայի հետ չհարձակման պակտ ստորագրեց: Այս իրադարձությունը Թուրքիայի արտաքին հարաբերություններում նոր էտապ բացեց»⁵⁹ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.): Այս հարցին ավելի հանգամանորեն անդրադառնալով իր «Թուրքական դիվանագիտությունը 1920—1955 թթ.» հոդվածում, էսմերը կրկնում է վերը բերված թյուր գնահատականը⁶⁰, իսկ Բուրչակը գտնում է, որ Սովետական Միությունը, «երես դարձրեց ընդհանուր խաղաղություն հաստատելու թեզից ու խաղաղությունը պահպանելու ջանքերից հրաժարվեց»⁶¹:

Այսպես, ուրեմն, ըստ թուրք հեղինակների, ոչ թե արևմրտյան տերություններն էին հրաժարվել ֆաշիստական ագրեսիան կանխելու և խաղաղությունը պահպանելու ջանքերից, այլ Սովետական Միությունը:

Հրապարակված բազմաթիվ փաստաթղթերը, արևմուտքի ղեկավար գործիչների մերկացուցիչ խոստովանությունները համաշխարհային հասարակական կարծիքին արդեն տվել են համոզիչ վկայություններ այն մասին, թե ո՞ր պետությունն էր իսկապես անկեղծորեն պայքարում խաղաղության պահպանման համար, մասնավորապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմին նախորդող վերջին ամիսներին: Տակավին 1939 թվականի ամռանը, երբ անգլո-ֆրանսիական ներկայացուցիչների պրովոկացիոն վարքագիծը ձախողման էր մոտեցնում Մոսկվայի բանակցությունները, կապիտալիստական աշխարհի ջերմ պաշտպաններից մեկը, Անգլիայի նախկին պրեմիեր-մինիստր Լիոյդ Ջորջը ֆրանսիական «Սը սուար» թերթում

⁵⁹ Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Siyasî tarih, s. 233.

⁶⁰ Տե՛ս Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasi-¹, s. 85.

⁶¹ Rifkî Salim Burçak, s. 96.

հանդես եկավ մի խիստ հոգվածով անգլիական կառավարության քաղաքականության դեմ՝ մերկացնելով Մոսկվայի բանակցությունների անհաջողության իրական պատճառը:

«Նեխիլ Չեմբերլենը, Հալիֆաքսը և Զոն Սայմոնը,—գրում էր նա,—ո՛չ մի համաձայնություն չեն ցանկանում Ռուսաստանի հետ»⁶²:

Ինչ վերաբերում է 1939 թվականի օգոստոսի 23-ի սովետա-գերմանական չհարձակման պակտին, թուրք պատմաբանների տրված գնահատականը համընկնում է արևմուտքի բուրժուական պատմագրության մեջ պաշտպանվող այն միտումնավոր կարծիքի հետ, որի համաձայն Սովետական Միությունը իբր մտադրվել էր այդպիսի պայմանագիր ստորագրել Գերմանիայի հետ: Մինչդեռ, ինչպես նշվում է «Հայրենական Մեծ պատերազմի պատմության» մեջ, «այդ պայմանագիրը ՍՍՌՄ-ի համար հարկադրված քայլ էր, որին նա դիմեց այն բանից հետո, երբ նրան վերջնականապես պարզ դարձավ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ հիտլերյան ագրեսիայի դեմ համատեղ պաշտպանության մասին համաձայնության հասնելու կատարյալ անհնարինությունը և նրանց հետ նման բանակցությունների բացարձակ անհուսալիությունը»:

Վերջին ժամանակներս արևմուտքի առանձին անաչառ պատմաբաններ խոստովանում են, որ հենց արևմտյան տերությունների վարած մյուսխենյան քաղաքականությունն էր, որ հանգեցրեց այդ պակտի ստորագրմանը: Այսպես, բուրժուական պատմաբան Շերերը նշում է, որ «ուշադիր հետազոտելիս, գերմանա-սովետական պակտը ներկայանում է որպես լոկ մի բնական պատասխան թողտվության (ագրեսիայի—խմբ.) այն քաղաքականությանն Արևելքում, որ անգլիական ու ֆրանսիական կառավարություններն սկսեցին անցկացնել Մյունխենից անմիջապես հետո»⁶³:

⁶² Տե՛ս «Պատմության կեղծարարները», էջ 43:

⁶³ A. Scherer, Le problème des „mains libres à l'Est“, „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale“, octobre 1958, p. 24. Տե՛ս История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. Воениздат, М., 1960, т. I, стр. 177.

Անդրադառնանք խաղաղության այն ճակատին, որի մասին հիշատակում են թուրք պատմաբանները: Նրանք արևմըտյան տերությունների վարած ագրեսիայի թողտվության քաղաքականությունը պաշտպանում են այն պարզ պատճառով, որ ինքը Թուրքիան այդ շրջանում երես էր դարձրել ՍՍՌՄ-ի խաղաղասիրական քայլերը պաշտպանելու, այսինքն Թուրքիայի ազգային շահերից ելնող քաղաքականությունից՝ հավանություն տալով դեմաճական ագրեսիան դեպի արևելք՝ Սովետական Միության դեմ ուղղելու անգլո-ֆրանս-ամերիկյան հրահրող քաղաքականությանը: 1939 թվականի մայիսի 12-ին հրապարակված դեկլարացիան՝ անգլո-թուրքական նախնական համաձայնության մասին քողարկված ձևով արտահայտում էր թուրքական կառավարող շրջանների նոր տրամադրությունները: Դեկլարացիայի կապակցությամբ Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Ռեֆիկ Սալդամը հետևյալ դեմագոգիկ հայտարարությունն արեց. «Թուրքիան վերջնականապես խզում է չեզոքության քաղաքականության հետ, որովհետև միջազգային իրադրությունն այնպիսին է, որ դրսից եկող սպառնալիքը գնալով մեծանում է: Այսպիսի պայմաններում Թուրքիայի համար վտանգավոր է չեզոքության քաղաքականությունը շարունակելը: Թուրքիան վճռականորեն անցնում է խաղաղության դիրքերը, ընդդեմ ագրեսիայի և կապաշտպանի խաղաղության գործը նրա կողմնակիցների հետ համատեղ»⁶⁴ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Այս բոլորը սոսկ հայտարարություններ էին, իսկ գործնականում, Թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականությունը հեռու էր խաղաղության նպատակներին ծառայելուց: Հայտնի է Թուրքիայի կառավարող շրջանների հանդես բերած ակտիվությունը Մերձավոր արևելքում, երբ այդ շրջանում Անգլիան ու Ֆրանսիան ռազմական խոշոր ուժեր էին կենտրոնացրել, նպատակ ունենալով դրանք օգտագործել Սովետական Միության դեմ: Հետևելով անգլո-ֆրանսիական բլոկի

⁶⁴ Տե՛ս „Коммунистический Интернационал“, 1939, №, 7, стр. 34.

ազմական պատրաստություններին, Թուրքիայի ղեկավարները ձգտում էին հասնել այն բանին, որ Թուրքական զորքերին հանձնարարվի «արշավանք ձեռնարկել» դեպի Բաքու⁶⁵:

Այսպիսով, 1924—1939 թվականների սովետա-թուրքական հարաբերությունները ևս թուրք պատմաբանները լուսաբանում են հակազիտական դիրքերից. նենգափոխում են պատմական իրականությունը, խեղաթյուրում Սովետական Միության արտաքին քաղաքականությունը Արևելքի երկրների, այդ թվում և Թուրքիայի նկատմամբ, զիտակցորեն լուծյան մատնում անցյալի փաստերը: Հիշյալ ժամանակաշրջանում ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի միջև ինչպես միջազգային հարաբերությունների ասպարեզում, այնպես էլ տնտեսական ու կուլտուրական բնագավառներում տեղ գտած համագործակցությունը, որը թուրք ղեկավար գործիչների և ժամանակի թուրքական մամուլի գնահատությամբ իսկապես համապատասխանել է Թուրքիայի ազգային շահերին, ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ զիտակցորեն մոռացության է տրվում: Անտեսելով փաստերը, թուրք հեղինակները ժխտում են ՍՍՌՄ-ի կողմից այդ շրջանում (1932—1935 թվականներին) Թուրքիային ցույց տրված տնտեսական ու ֆինանսական օգնության անշահախնդիր բնույթը՝ փորձելով նսեմացնել այդ օգնության նշանակությունը, մասնավորապես՝ Թուրքիայում ազգային արդյունաբերություն ստեղծելու գործում:

Թուրք պատմաբանների այս տենդենցը լիովին ներդաշնակ է բուրժուական արևմուտքի և, հատկապես, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ղեկավար շրջանների կողմից տարածվող այն թյուր տեսակետի հետ, որի համաձայն, իբր ԱՄՆ-ում է ծաղեկ և առաջին անգամ նրա կողմից է իրագործվել արևելքի թույլ ու հետամնաց երկրներին տնտեսական օգնություն ցույց տալու գաղափարը:

⁶⁵ Տե՛ս «Новейшая история стран зарубежного Востока», вып. 2 (1929—1939 гг.), изд. Московского университета, 1955, стр. 236.

Թուրք պատմագրութեան մեջ կոպիտ կերպով խեղա-
թշուրված է նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի
նախօրյակի սովետա-թուրքական հարաբերութիւնների պատ-
մութիւնը. մինչև վերջը արդարացւում է Թուրքիայի ղեկա-
վար շրջանների պրոիմպերիալիստական, ՍՍՌՄ-ի շահերին
ու նրա անվտանգութեանը վնասող քաղաքականութիւնը և,
միևնույն ժամանակ, աղավաղված տեսքով է ներկայացւում
ՍՍՌՄ արտաքին քաղաքականութիւնը, վերջինիս վրա է
բարդւում Թուրքիայի հետ հարաբերութիւնների վատթարաց-
ման մեղքը:

**ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ
ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏԱՌԹՅԱՆ ՆՆՆԳԱՓՈԽՈՒՄԸ**

Հետպատերազմյան տարիներին թուրք պատմաբանները ու քաղաքական գործիչների հրատարակած բազմաթիվ աշխատություններում, պատմության դասագրքերում ու մեմուարային բնույթի գրականության մեջ մեծ տեղ է հատկացված երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականության հարցերին, մասնավորապես սովետա-թուրքական հարաբերություններին։ Թուրք հեղինակների հետապնդած հիմնական նպատակն է «ապացուցել», թե իբր Թուրքիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանում՝ ինչպես 1939—1941 թվականներին, այնպես էլ ՍՍՌՄ-ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտագրուծ հարձակումից ընդհուպ մինչև Հայրենական մեծ պատերազմի վերջը Սովետական Միության նկատմամբ վարել է միանգամայն լոյալ, անկեղծ քաղաքականություն և մինչև վերջը հավատարիմ է մնացել իր կողմից ստանձնած պայմանագրային պարտավորություններին։ Դեռ ավելին, թուրք պատմաբանները պնդում են, որ պատերազմի տարիներին Թուրքիայի գրաված «չեզոք» դիրքը մեծապես օգնել է Սովետական Միությանը և նպաստել Հայրենական մեծ պատերազմում նրա ձեռք բերած համաշխարհային պատմական հաղթանակին։ Այսպես, թուրք պատմաբան Յահյա Օկչուն «Թուրք-ուսսական պատերազմների պատմությունը» խորագիրը կրող գրքում հատուկ գլուխ է հատկացրել՝ «Ռուսական հաղթանակին բուրժուական ցույց տված օգնությանը»

(ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.): Հակասովետական ոգով գրված և մինչև վերջը հակադիտական այս աշխատության մեջ հեղինակը պատմական իրականության խեղաթյուրումը հասցրել է այն աստիճանի, որ 2-րդ համաշխարհային պատերազմը համարում է ոչ ավելի, ոչ պակաս, քան «բոլշևիկյան ղեկավարների ստեղծագործությունը» և պնդում, թե նրանք «լուրջ և իսկական խաղաղություն հաստատելու նպատակ չունեին» և այդ պատճառով «խաղաղությանը անկեղծորեն ձգտող» արևմուտքի հետ ճակատ չկադմեցին¹:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում խեղաթյուրվում են 1939 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Մոսկվայում տեղի ունեցած սովետա-թուրքական բանակցությունները: Դրանց ձախողման մեղքը թուրք պատմաբանները փորձում են բարդել Սովետական Միության վրա², միաբերան ազմկելով այն մասին, թե իբր 1939 թվականի Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ սովետական կառավարությունը ձգտում էր վերադառնալ նեղուցների հարցում ցարիզմի վարած իմպերիալիստական քաղաքականությանը, նեղուցների վրա հսկողություն հաստատել և այլն:

«Սարաջոդուի ուղևորությունը,—գրում է Քըլլըջը,—ահներև դարձրեց, որ ՍՍՌՄ-ը մտադիր չէ բարի կամքի վրա հիմնված համաձայնագիր ստորագրել»³:

Ուրիշները (պրոֆ. էամեր, պրոֆ. Ուլոկ, Մյուքերբեմ Քյամիլ Սու, Քարփաթ) Սովետական Միությանը մեղադրում են երկդիմի քաղաքականության մեջ, մինչդեռ Թուրքիան, նրանց

¹ Yahya Okçu, Türk-Rus mücadelesi tarihi, Ankara, 1949, s. 197.

² Şev H. Emir Erkilet, İkinci Cihan harbi ve Türkiye, İstanbul, 1945, s. 23; Yahya Okçu, s. 189; Prof. Dr. Coşkun Uçok, Siyasî tarih dersleri, Ankara, 1957, s. 377; A. Halük Ülman, Türk-Sovyet münasebetleri (1923—1960). „Forum“, 15 Ağustos 1960, sayı 153, s. 10; Tahsin Ünal, s. 297; Prof. Enver Ziya Karal, s. 211; Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasisi, s. 85.

³ Altémur Kilic, p. 79.

կարծիքով, Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ շիտակ և անկեղծ առաջարկներով հանդես եկավ:

Այժմ տեսնենք, թե իրականում ինչպե՞ս են ընթացել 1939 թ. սովետա-թուրքական բանակցությունները, ի՞նչ նպատակներ էին հետապնդում բանակցող կողմերը:

Ինչպես հայտնի է, 1939 թվականի մարտին Մոսկվայում սկսված անգլո-ֆրանս-սովետական բանակցությունների ժամանակ ակնհայտ դարձավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շրջանների մտադրությունը՝ հասկացնել ֆաշիստական Գերմանիային, որ իրենք ամենևին էլ չեն պատրաստվում ռազմական դաշինք կնքել ՍՍՌՄ-ի հետ: Լոնդոնում գերմանական դեսպան Դիրքսենը իր կառավարությանը ներկայացրած գաղտնի զեկուցագրում հաղորդում էր, որ արևմտյան տերությունների կողմից այդ բանակցությունները նպատակ ունեն «որոշել սովետական բանակի մարտունակությունը» և ոչ թե օպերատիվ համաձայնագրեր կնքել⁴:

Սովետական կառավարությունը հսկայական եռանդ դորժադրեց, որպեսզի արևմտյան տերությունները և, առաջին հերթին, Անգլիան ու Ֆրանսիան մասնակցեն հիտլերյան ագրեսիայի դեմ բոլոր ջանքերի միավորմանը: Սակայն, ինչպես արդեն նշվեց, վերջիններս, իրենց հակասովետական ձգտումներով տարված, նպաստեցին ֆաշիզմի իմպերիալիստական պլաններին՝ դիտավորյալ կերպով ձախողելով 1939 թվականի մարտ—հուլիս ամիսների Մոսկվայի բանակցությունները:

1939 թվականի սեպտեմբերի 1-ին ֆաշիստական Գերմանիան հարձակվեց Լեհաստանի վրա: Անգլիան ու Ֆրանսիան անմիջապես (սեպտեմբերի 3-ին) պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային և այդպիսով մարդկությունը ներգրավվեց համաշխարհային երկրորդ պատերազմի մեջ: Դեպքերի նման ընթացքը, ինչ խոսք, բոլորովին ձեռնտու չէր արևմտյան իմպերիալիստական տերություններին, նրանց

⁴ „Документы и материалы кануна второй мировой войны“. т. 2, Госполитиздат, 1948, д. № 21, стр. 117.

խաղաթղթերը խառնվեցին: Սակայն Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարող շրջանները դրանից հետո էլ չհրաժարվեցին իրենց հակասովետական պլաններից: Արևմտյան դիվանագիտութ-
 թյունը փորձեց «մյուսխենյան գործարքը» մի այլ ձևով
 կրկնել՝ օգտագործելով Թուրքիային: 1939 թվականի սեպ-
 տեմբերի 25-ին ՍՍՌՄ-ի հետ փոխադարձ օգնության պայմա-
 նագիր կնքելու նպատակով բանակցություններ վարելու հա-
 մար Մոսկվա ժամանեց Թուրքիայի արտաքին գործերի մի-
 նիստր Շ. Սարաջօղլուն: Ինչպես հետագայում հաստատվեց,
 անգլիական դիվանագիտությունը նպատակադրվել էր Սովե-
 տական Միության ու Գերմանիայի միջև անհապաղ զինված
 ընդհարում առաջ բերել՝ զուգահեռ պակտների սխտեմի օգ-
 նությանմբ՝ սովետա-թուրքական և անգլո-ֆրանս-թուրքական:
 Նախքան Սարաջօղլուի Մոսկվա գալը արդեն ստորագրվել
 էին փոխադարձ օգնության պայմանագրեր մի կողմից Անգ-
 լիայի ու Թուրքիայի (1939 թվականի մայիսի 12-ին) և մյուս
 կողմից Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի միջև (1939 թվականի հո-
 նիսի 23-ին): Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի միջև
 պատերազմական վիճակի առկայության պայմաններում
 Թուրքիայի ու ՍՍՌՄ-ի միջև փոխադարձ օգնության պայմա-
 նագրի ստորագրումը անխուսափելիորեն զինված ընդհարում
 առաջ կբերեր Սովետական Միության ու Գերմանիայի միջև,
 այսինքն հենց այն, ինչի ձգտում էին ագրեսիայի սանձա-
 զերծման գլխավոր հրահրողները՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան,
 ինչպես նաև Թուրքիան:

Սովետական կառավարությունը ժամանակին և ճիշտ կը-
 ոահեց անգլո-ֆրանս-թուրքական դիվանագիտության այդ
 նոր քայլը: Նա Թուրքիային առաջարկեց կնքել փոխադարձ
 օգնության վերաբերյալ երկկողմանի պակտ, որը պիտի սահ-
 մանափակվեր Սև ծովի և նեղուցների շրջաններով, գտնելով,
 որ այդպիսի պայմանագրի ստորագրումը չի կարող ՍՍՌՄ-ին
 մղել այնպիսի գործողությունների, որոնք նրան կհերքա-
 րավեն զինված ընդհարման մեջ՝ Գերմանիայի հետ: Երկրորդ առա-
 ջարկությունը, որով Սովետական Միությունը հանդես եկավ

Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ, դա այն էր, որ նա Թուրքիայից երաշխիք էր պահանջում, որ պատերազմի սպառնալիքի դեպքում վերջինս ոչ-սեծովյան տերությունների ռազմաճակատներին թույլ չի տա անցնել Բոսֆորը և մտնել Սև ծովը:

Թուրքական պատվիրակությունը մերժեց ՍՍՌՄ-ի այս երկու վերապահումներն էլ «և այդպիսով պակտի կնքումն անհնարին դարձրեց»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, 1939 թվականի սովետա-թուրքական բանակցությունները ձախողվեցին ամենևին ոչ Սովետական Միության մեղքով, մի բան, որ փորձում են «հաստատել» թուրք պատմաբանները: Դրանց ձախողման պատճառը հենց Թուրքիայի գրաված դիրքն էր:

Պետք է ասել, որ Թուրք հեղինակների այն հերյուրանքը, թե իբրև Սովետական Միությունը բանակցությունների ժամանակ պահանջում էր վերանայել նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ 1936 թվականի Մոնտրեում կնքված միջազգային կոնվենցիան⁶, համառորեն շրջում էր արտասահմանյան մամուլի էջերում դեռևս այն ժամանակ, բանակցություններից անմիջապես հետո: Սարաջողլուի վերադարձից հետո արևմտյան թերթերը աղմուկ բարձրացրին ՍՍՌՄ-ի դեմ՝ վերջինիս մեղադրելով նեղուցների հարցում արտոնյալ իրավունքներ պահանջելու և Մոնտրեի կոնվենցիան հօգուտ իրեն վերանայելու մեջ: Սովետական կառավարությունը վճռականորեն հերքեց արտասահմանյան մամուլի հերթական այդ զրպարտությունը, որակելով այն որպես «հերյուրանք և կեղծիք»⁷:

Սարաջողլուի Մոսկվա կատարած ուղևորության հետ կապված Արևմուտքի տերությունների հակասովետական մրտադրություններն ակներև դարձան անգլո-ֆրանս-թուրքական պայմանագրի ստորագրությամբ:

⁵ Доклад Председателя Совнаркома СССР на внеочередной сессии Верховного Совета первого созыва. „Известия“, I.XI.1939.

⁶ *See* Kemal Karpat, p. 351, Dr. Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi tarih*, s. 255.

⁷ „Известия“, I. XI. 1939.

1939 թվականի հոկտեմբերի 19-ին, չսպասելով նույնիսկ իր արտաքին գործերի մինիստրի վերադարձին (երբ նա դեռ Ճանապարհին էր), Թուրքական կառավարությունը Անկարայում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ ստորագրեց փոխադարձ օգնության պայմանագիր, որը նախատեսում էր.

1 Օգնություն Թուրքիային Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից այն դեպքում, «եթե Թուրքիան ներգրավվի պատերազմական գործողությունների մեջ եվրոպական տերության հետ՝ այդ տերության կողմից Թուրքիայի դեմ կատարած ագրեսիայի հետևանքով»:

2 Օգնություն Թուրքիայի կողմից այն դեպքում, «եթե եվրոպական տերության կողմից կատարված ագրեսիայի ակտը հանգեցնի պատերազմի Միջերկրական ծովի գոտում, որտեղ կներգրավվեն Ֆրանսիան ու Մյացյալ Թագավորությունը» և, միաժամանակ, օգնություն Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից, «եթե եվրոպական տերության կողմից կատարված ագրեսիայի ակտը հանգեցնի պատերազմի Միջերկրական ծովի գոտում, որտեղ կներգրավվի Թուրքիան» և այլն⁸:

Անգլո-ֆրանս-թուրքական պայմանագրի հակասովետական ուղղվածության մասին դժվար չէր կռահել Ազգային մեծ ժողովում Թուրքական հանրապետության պրեզիդենտ Իսմեթ Ինոնյուի արտասանած ճառից: Ելույթ ունենալով հերթական սեսիայի բացման օրը՝ 1939 թվականի նոյեմբերի 1-ին, Ինոնյուն հայտարարեց, որ այդ «պակտը ծառայում է խաղաղության գործին մեր (այսինքն Թուրքական—Ռ. Ս.) շահերի գոտում»: Այլ կերպ ասած, Թուրքիայի կառավարող շրջանները հասկացնել էին տալիս, որ նրանք ոչինչ չունեն այդ բանի դեմ, եթե ֆաշիստական ագրեսիան ուղղվի դեպի այնպիսի «գոտիներ», որոնց վրա անգլո-ֆրանսիական երաշխիքները չեն տարածվում, այսինքն՝ Սովետական Միության դեմ:

Թուրքիայի ղեկավար շրջանների պրոֆաշիստական քաղաքականությունն ավելի ցայտուն դրսևորվեց Հայրենական մեծ պատերազմին նախորդող վերջին ամիսներին:

⁸ Տե՛ս «Дипломатический словарь», т. I. Госполитиздат, 1948, стр. 137.

Ֆաշիստական Գերմանիայի ջախջախումից հետո սովետական բանակի ձեռքն ընկած Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության գաղտնի փաստաթղթերը մինչև վերջը մերկացնում են թուրքական կառավարողների նենգ քաղաքականությունը ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ՝ նախքան Սովետական Միության վրա Գերմանիայի հարձակվելը: Այսպես, Բեռլին ուղարկած գաղտնի հաղորդագրություններից մեկում, որը վերաբերում է 1941 թ. մայիսի 14-ին, Անկարայում գերմանական դեսպան ֆոն Պապենը Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Ռիբբենտրոպին տեղեկացնում էր Թուրքիայի պրեզիդենտի հետ ունեցած իր զրույցի մասին, որի ժամանակ վերջինս հայտարարել էր, որ «Թուրքիան պատրաստ է իր վրա պարտավորություն վերցնել երբեք ոչինչ չձեռնարկել ընդդեմ Գերմանիայի և նրա հետ կոնֆլիկտի մեջ չմտնել»⁹:

Մի այլ փաստաթղթից երևում է, թե ինչպիսի ստոր նպատակների պետք է ծառայեր Թուրքիան գերմանացիների պատերազմական ծրագրերում: Նույն մայիս ամսին Պապենին ուղարկած հեռագրում գերմանական կառավարությունը հայտնում էր նրան, որ «Թուրքիայի հետ պաշտոնական պայմանագիր կնքելու հետ մեկտեղ, կկնքվի նաև գաղտնի պայմանագիր, որը հնարավորություն կտա մեզ Թուրքիայի վրայով տեղափոխելու անսահմանափակ քանակությամբ զենք և զինանյութեր...»: Հեռագրում ասվում էր, որ այդ բոլորին հարկավոր է այնպիսի տեսք տալ, որ «գործնականում հնարավոր դառնար զենքի հետ միասին տեղափոխել նաև որոշ քանակությամբ զորք՝ քողարկված ձևով»¹⁰:

Գերմանացիներին այնքան անհրաժեշտ այդ պայմանագիրն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: 1941 թ. հունիսի 18-ին, այսինքն Սովետական Միության վրա ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտադրուժ հարձակումից 4 օր առաջ, Թուրքիայի

⁹ «Документы министерства иностранных дел Германии», вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943). Госполитиздат, 1946, стр. 8.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 11—12:

ու Գերմանիայի միջև ստորագրվեց պայմանագիր «բարեկամության ու չհարձակման մասին»: Կնքելով այդ պայմանագիրը, Թուրքիան կոպիտ կերպով խախտեց 1929 թվականի դեկտեմբերի 17-ին Անկարայում ստորագրված սովետա-թուրքական արձանագրությունը, որի 2-րդ հոդվածը պայմանավորվող կողմերին պարտավորեցնում էր իրար տեղյակ պահել այլ պետությունների հետ քաղաքական պայմանագրեր կնքելու մասին և առանց մյուս կողմի համաձայնության այդպիսիք չստորագրել:

Գերմանա-թուրքական պայմանագիրը մեծ ծառայություն մատուցեց հիտլերյան Գերմանիային: Անվտանգելով ֆաշիստական զորքերի բալկանյան թևը, այն հանդիսացավ Գերմանիայի կողմից Սովետական Միության դեմ պատերազմի նախապատրաստման վերջին օղակը: Միաժամանակ, այդ պայմանագրի ստորագրումով Թուրքիան բացահայտորեն ցույց տվեց, որ նա միանում է ֆաշիստական Գերմանիայի հակասովետական պլաններին: «Գերմանա-թուրքական պայմանագիրը հեշտացրեց ՍՍՌՄ-ի վրա Գերմանիայի հարձակումը և նրան հնարավորություն տվեց Թուրքիայի ձեռնարկված զորությունն օգտագործել ի վնաս ՍՍՌՄ-ի և ազատասեր այլ ժողովուրդների շահերի...»¹¹:

Սովետական Միության վրա Գերմանիայի հարձակումից հետո Թուրքիայի ղեկավար շրջանները չհապաղեցին իրենց զոհունակությունը հայտնելու գերմանա-թուրքական պայմանագրի «արդյունքների» վերաբերյալ: 1941 թվականի նոյեմբերի 1-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բացման առթիվ արտասանած իր ճառում Թուրքիայի պրեզիդենտն ընդգծեց, որ 1941 թվականի հունիսի 18-ի պայմանագիրը «փոխադարձ վստահության մթնոլորտ ստեղծեց»: «Այս արդյունքը ես ցանկանում եմ գոհունակությամբ նշել... Այդ ժամանակից ի վեր թուրք-գերմանական հարաբերությունները, ոչ մի ժամա-

¹¹ „Дипломатический словарь в трех томах“, т. I. Госполитиздат, 1960, стр. 368—369.

նակ չարվելով, ընթանում են բարեկամության ուղիով»։ Վերջում պրեզիդենտը վստահություն էր հայտնում, որ «բարեկամության ու չհարձակման» պայմանագիրը բոլոր հանգամանքներում շարունակում է և կշարունակի ուժի մեջ մնալ¹²։

Ժամանակակից Թուրք պատմաբան պրոֆ. Ուշուկը իր «Քաղաքական պատմության» մեջ փորձելով «հիմնավորել» իր այն կարծիքը, թե իբր 1941 թվականի հունիսի 18-ի պայմանագրով Թուրքիան «լրիվ չեզոք մի դիրք զբաղեց», ակամայից մերկացնում է այդ չեզոքության իսկական իմաստը։ «Գերմանիան էլ հենց այդ էր ցանկանում»,—գրում է նա։ «Թուրքիայի չեզոքության դեպքում,—բացատրում է իր միտքը հեղինակը,—պատերազմող պետությունների ռազմանավերը չէին անցնի նեղուցներով և Սովետներին օգնություն ցույց չէին տա»¹³։

Անդրադառնանք այսպես կոչված «Թուրքական չեզոքությանը» երկրորդ համաշխարհային պատերազմում։ Այս հարցի քննության հարկ կա այն պատճառով, որ շնայած հետպատերազմյան տարիներին հրապարակված զաղտնի փաստաթղթերին, որոնք համոզիչ կերպով համաշխարհային հասարակական կարծիքի առջև մերկացրին Թուրքիայի «չեզոք» քաղաքականությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ժամանակակից Թուրքիայում լույս տեսնող պատմական գրականության մեջ անվերապահորեն արդարացվում և նույնիսկ փառաբանվում է Թուրքիայի «չեզոք» քաղաքականությունն ու նրա «դերը» մարդկության ընդհանուր հաղթանակի գործում։

1941 թ. հունիսի 22-ին հիտլերյան Գերմանիան առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվեց Սովետական Միության վրա։ Երեք օր հետո, հունիսի 25-ին Թուրքական կառավարությունը Մոսկվայում իր դեսպանի միջոցով տեղեկաց-

¹² İnönü diyor ki. Nutuk, hitabe, beyanat, hasbihaller. İstanbul, 1944, s. 103.

¹³ Prof. Dr. Coşkun Uçok, Siyasî tarih dersleri. Ankara, 1957, s. 378.

րեց, որ «Գերմանիայի ու ՍՍՌՄ-ի միջև պատերազմով ստեղծ-ված դրուժյան առկայությամբ Ռեսպուբլիկայի կառավարու-թյունը որոշել է հռչակել Թուրքիայի չեզոքությունը»¹⁴։ Շատ շանցած, Թուրքական պաշտոնական «Ուլուս» թերթը 1941 թը-վականի հոկտեմբերի 5-ի համարում առանց իր հրճվանքը թաքցնելու գրում էր. «Գերմանացիները բացարձակապես ճիշտ վարվեցին՝ հարձակում գործելով Սովետների վրա»¹⁵։

Հայրենական պատերազմի արդեն առաջին ամիսներից սկսած Թուրքական կառավարող շրջանները «չեզոքության» քողի տակ թաքնվելով, սկսեցին ակտիվ աջակցություն ցույց տալ «առանցքի» երկրներին։ 1941 թվականի հուլիսի 9-ին Թուրքական կառավարութունը կոպիտ կերպով խախտելով 1936 թվականի Մոնտրեի կոնվենցիան, գերմանական «Զեե-ֆալկե» ռազմանավին թույլատրեց անցնել նեղուցներով և մտնել Սև ծովը, իսկ օգոստոսին նույն ձևով Սև ծովում երե-վաց ֆաշիստական Իտալիայի «Տարվիզիո» ռազմանավը¹⁶։ Թուրքիայի այդ պրոֆաշիստական դիրքը հակահիտլերյան կռաւիցիայի մասնակիցներին՝ Սովետական Միությանն ու Անգլիային ստիպեց 1941 թվականի օգոստոսի 10-ին իրենց նույնանման նոտաներում «հիշեցնել» Թուրքական կառավա-րությանը նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ կոնվենցիան պահ-պանելու անհրաժեշտության մասին։ Սակայն Թուրքական ղե-կավարները ամենեկին էլ մտադիր չէին հետևելու չեզոքության քաղաքականությանը։ Ընդհակառակը, ընդհուպ մինչև պա-տերազմի վերջը նրանք հավատարիմ մնացին իրենց խոստ-մանը՝ «ոչինչ չձեռնարկել ի վնաս Գերմանիայի շահերի»։ Սո-վետական կառավարութունը բազմիցս մատնանշել է պատե-րազմի տարիներին Թուրքիայի կողմից նեղուցների ռեժիմի խախտման դեպքերի մասին։

¹⁴ „Внешняя политика Советского Союза в период Великой Отечественной войны“, т. I. Госполитиздат, 1946, стр. 129.

¹⁵ Տե՛ս Ս. Մեստրոպեյան, В тюрьме и на „воле“. Перевод с турецкого. Изд. иностр. лит., М., 1952, стр. 76.

¹⁶ Տե՛ս „Правда“, 14. VIII. 1946.

Այսպես, 1942 թվականի նոյեմբերի 4-ի իր նոտայում սովետական կառավարությունը Թուրքիայի ուշադրությունը վերստին հրավիրում էր այն բանի վրա, որ Գերմանիան մերտադիր է առևտրական նավերի քողի տակ Սև ծովն անցկացնել օժանդակ ռազմանավեր՝ 140 հազ. տ ընդհանուր ջրատարողությամբ և նախազգուշացրեց, որ այդ նավերի բացթողումը նեղուցներով կհանդիսանար Մոսկովեի կոնվենցիայի կոպիտ խախտում: Թուրքական կառավարությունը, սակայն, թույլատրեց գերմանական այդ նավերին անցնել նեղուցներով և մտնել Սև ծովը: 1944 թ. մայիս-հունիս ամիսներին տեղի ունեցան նեղուցներով գերմանական ռազմանավերի անցման մի քանի դեպքեր: Սովետական կառավարությունը բողոք հայտնեց Թուրքական կառավարությանն այն բանի դեմ, որ վերջինս թույլատրել է գերմանական ռազմական և ռազմա-օժանդակ նավերին անցնել Սև ծովից էգեյան ծովը: Դրանք «էմս» և «Կրիգստրանսպորտ» տիպի տարբեր տոննած ունեցող այն 13 նավերն էին, որոնք մասնակցում էին ռազմածովային օպերացիաներին Սև ծովում: Պատերազմի տարիներին նեղուցների ռեժիմի խախտման բազմաթիվ այլ դեպքեր են եղել, որոնց մասին սովետական կառավարությունը հայտնել է 1946 թ. օգոստոսի 7-ի և սեպտեմբերի 24-ի իր նոտաներում: Հայտնի է, որ Թուրքական կառավարությունն ըստ էության չի կարողացել հերքել սովետական նոտաներում բերված փաստերից և ոչ մեկը:

Ժամանակակից Թուրք պատմաբանները, արհամարհելով ոչ-հեռավոր անցյալի փաստերը, ձգտում են ամենադրական կողմերից ներկայացնել Թուրքիայի կառավարող շրջաններին բաղաբականությունը նեղուցների հարցում:

Վերջերս Թուրքիայում լույս տեսած «Նոր Թուրքիան» վերնագիրը կրող գրքում, որն, ի դեպ, հրատարակվել է Ռոկֆելլերի ֆոնդի գումարների օգնությամբ, պրոֆ. էսմերը Թուրքիայի դիվանագիտությանը նվիրված իր հոգվածում անվերապահորեն արդարացնելով պատերազմի տարիներին Թուրքիայի վարած «չեղոք» բաղաբականությունը փորձում է

«պատճառաբանել» վերջինիս կողմից նեղուցների ռեժիմի խախտման դեպքերը: Այսպես, հիշատակելով 1944 թվականի ապրիլի 20-ին գերմանական նավերի՝ նեղուցներով դեպի Ռումինիա անցնելու դեպքը, հեղինակը պնդում է, որ իբր թուրքական կառավարությունը տեղյակ չէր այդ նավերի վրա սպառազինություն լինելու մասին¹⁷: Իսկ վերը հիշված Քլլըջը գրում է. «Չնայած պրոգերմանական ու պանթուրքական կլիկների գործունեությանը և Մենեմենչիօղլուի (Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրը—Ռ. Ս.) ու Սարաջօղլուի բավականին անզգույշ զրույցներին, թուրքական չեզոքությունը, ամբողջությամբ վերցրած, կոռեկտ էր և ոչ ի վնաս դաշնակիցների... նրա կողմից նեղուցների պաշտպանությունը ճիշտ էր, առանց որևէ թշնամական հետևանքի Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ»¹⁸ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.): Հեղինակը փորձում է ժխտել Թուրքիայի կողմից նեղուցների ռեժիմի խախտման բազմաթիվ դեպքերը, պնդելով, որ Սովետական Միության վրա գերմանացիների հարձակումից հետո Թուրքիան «կտրուկ կերպով մերժեց ճանապարհ տալու և նա գերմանական ու իտալական ոչ մի նավի թույլ չի տվել Միջերկրականից անցնել Սև ծովը»¹⁹: Իսկ Մյուրքբերեմ Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն, լրիվ արդարացնելով պատերազմի բոլոր տարիներին Թուրքիայի կառավարող շրջանների վարած «չեզոք» քաղաքականությունը, միաժամանակ շեշտում են Թուրքիայի «պոզիտիվ» դերը. «Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում,—գրում են նրանք,—թուրքական կառավարության չեզոքությունից Սովետական Միությունը օգուտ քաղեց»²⁰:

«Թուրքիայի չեզոքությունը Ռուսաստանի անվտանգու-

¹⁷ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasisi, s. 93.

¹⁸ Altemur Kılıç, p. 97.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 112:

²⁰ Mükerrrem Kâmil Su ve Kâmil Su, s. 181.

թյունն ապահովեց նեղուցների ու Անատոլիայի կողմից»²¹, — եզրակացնում են հեղինակները:

Թե ինչպես էր Թուրքիան ապահովում Ռուսաստանի անվտանգությունը Սև ծովի շրջանում, թույլ տալով գերմանական նավերին մտնել Սև ծովը և ավազակային հարձակումներ գործել ՍՍՌՄ սևծովյան նավահանգիստների վրա, վերևում ցույց տրվեց: Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի «անվտանգություն» էր ներկայացնում Թուրքիան Անատոլիայի կողմից:

Քաջ հայտնի է, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները մինչև Վոլգոգրադի ճակատամարտը բացահայտորեն արտահայտում էին իրենց պրոֆաշիստական դիրքորոշումը և Սովետական Միության նկատմամբ անսրող թշնամանքը: Թուրք ռեակցիոներները անհամբերությամբ սպասում էին Վոլգոգրադի անկմանը՝ Սովետական Միության վրա հարձակվելու համար: Սովետա-թուրքական սահմանի մոտ՝ Տրապիզոնի ու Խոփայի շրջաններում 1942 թվականի ամռանը զգալի թվով թուրքական զորքեր էին կենտրոնացվել, որի մասին հետագայում՝ 1945 թվականի նոյեմբերի 1-ին Մեջլիսում արտասանած իր ճառում խոստովանեց Թուրքիայի այն ժամանակվա սրբազինտ Ինոնյուն: Սովետա-թուրքական սահմանի մոտ թուրքական զորքերի կենտրոնացումը, ինչ խոսք, համապատասխանում էր ֆաշիստական Գերմանիայի շահերին: Տակավին 1942 թվականի հունվարին Ինոնյուի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Պապենը մատնանշել էր հետևյալը «...Եթե մենք գարնանը հարձակում սկսենք Կովկասի վրա, ապա մեզ համար չափազանց արժեքավոր կլինեն թուրքական զորքերի կենտրոնացումը ուսական սահմանի վրա»²²: Իսկ փետրվարի 16-ին Պապենը հաղորդելով Ռիբենտրոպին Նուման Մենեմեն-քիօղլուի հետ ունեցած իր զրույցի մասին, գրում էր. «Ինչ վերաբերում է զինված ուժերի դիսլոկացիային, նա (Մենեմեն-

²¹ Mükerrerem Kâmil Su ve Kâmil Su, s. 181.

²² Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II, Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 51.

ջիօղլուն—Ռ. Ս.) ինձ հավաստիացնում է, որ Թուրքիան լիովին հաշվի կառնի նոր իրադրությունը: Նկատի ունենալով կոմկապյան արշավանքը, դա ևս մեզ համար աջակցություն կլինի»²³:

1942 թվականի օգոստոսի 31-ին թուրքական թերթերը տպագրեցին Սըվասում Սարաջօղլուի արտասանած ճառը, որտեղ նա ասել էր հետևյալը. «Մենք մտադիր չենք բաց թողնել հարմար առիթը՝ մի հարվածով վերադարձնելու այն, ինչ մենք կորցրել ենք պարտության տարիներին (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.)²⁴: Անգլիական պատմաբան Վերե-Հոջը պրոթուրքական ոգով գրված «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը 1918—1948 թվականներին» վերնագրով գրքում նշում է, որ 1942 թվականի ամռանը և աշնանը Սարաջօղլուն և Մենեմենջիօղլուն «ամեն կերպ ձգտում էին համոզել գերմանական դեսպանին, որ Թուրքիայի չեզոքությունը ժամանակավոր երևույթ է, և որ դեպքերի հետագա ընթացքը կախված է Գերմանիայի հաղթանակից»²⁵: Հասկանալի է, որ Թուրքիայի թշնամական մտադրությունները, ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ նրա հարձակողական պլանները հայտնի էին սովետական կառավարությանը, որը պատերազմի նույնիսկ ամենագոժվարին պահին Կոմկապում պահում էր համապատասխան քանակությամբ զորք, որը նա կարող էր հաջողությամբ օգտագործել ֆաշիստական բանակների առաջխաղացման դեմ:

Սակայն Թուրքիայի խարդախ «չեզոքությունը» սովետական զորքերին դամել էր հարավային ճակատում: Այժմ թուրք հեղինակները գրում են «Ռուսաստանին օգնելու», նրա «թիկունքն ապահովելու», «հարձակումից պաշտպանելու» և նման շինծու «իրողությունների» մասին, անհրաժեշտ չհամարելով բացատրել, թե ինչու, այնուամենայնիվ, Թուրքիան չհարձակվեց Սովետական Միության վրա: Արդյոք ա՛յն պատճառով, որ Թուրքիայի հետադիմական ղեկավարները համա-

²³ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II, Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 51.

²⁴ S. C. Ustümgel, В тюрьме и на „воле“, стр. 77.

²⁵ E. R. Vere-Hodge, Turkish Foreign Policy, p. 153.

կրում էին ՍՍՌՄ-ի գլխավորությամբ ազատասեր ժողովուրդների մղած ազնիվ պայքարին, թե՛ նրանք որոշել էին հավատարիմ մնալ շահարձակման մասին 1925 թվականի սովետաթուրքական պայմանագրին: Իհարկե, ոչ այդ պատճառներով:

Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության գաղտնի փաստաթղթերից հայտնի դարձավ, որ Սովետական Միության վրա թուրքական հարձակումը նախատեսվում էր իրականացնել իրանական սարահարթի վրայով՝ Բաքվի ուղղությամբ, ըստ որում Թուրքիայի ղեկավար շրջանները համոզված էին, որ «անգլիացիները Իրանում քիչ թե շատ նշանակալից դիմադրություն ցույց չեն տա»: Ինչպես պարզվեց «Պրավդա» թերթում 1947 թվականի մարտի 27-ին զետեղված նյութերից, ՍՍՌՄ-ի վրա Թուրքիայի հարձակումը նշանակված էր 1942 թ. նոյեմբերին, այն բանից հետո, երբ Բեռլինը կհայտարարեր Վոլգոգրադի անկման մասին:

1947 թվականի մարտին ամերիկյան «PM» թերթը տրպագրեց թուրքական կառավարության նախկին անդամներից մեկի երկու հոգվածները, որոնցում հեղինակը (որի անունը թերթը չէր հայտնում) մերկացնում էր Թուրքիայի կառավարող շրջանների այսպես կոչված «չեզոքությունը»: Թուրքական կառավարությունը, — գրում էր նա, — 1942 թվականին բանակի զորահավաք անցկացրեց և որոշում ընդունեց թիկունքից հարձակվել Սովետական Միության վրա: Պատերազմի հայտարարումը նշանակված էր 1942 թվականի նոյեմբերին:

«Ամեն ինչ պատրաստ էր, — շարունակում էր հոգվածի հեղինակը, — Թուրքիան պատրաստվում էր պատերազմի մեջ մտնել Սովետական Միության դեմ, որի հետ նա կապված էր դաշնակցային պայմանագրով», բայց երբ պրեզիդենտը զանգահարեց Պապենին, հայտնելու նրան, որ Գերմանիան նոր դաշնակից է ձեռք բերում, այսինքն, որ Թուրքիան պատերազմի մեջ է մտնում, վերջինս ասաց, որ Վոլգոգրադի տակ գերմանական զորքերը դժվարությունների են հանդիպել և սկսել են նահանջել: Իմանալով այդ մասին, նա այլևս չհայտ-

Նեց Պապենին Թուրքիայի իրական մտադրությունները և անհապաղ փոխեց մոբիլիզացիայի մասին տրված իր կարգադրությունը: «Հետագա իրադարձությունները,—եզրակացնում էր հեղինակը,—ցույց տվեցին, որ Թուրքիան բոլոր հիմքերն ունեւր Պապենին երախտապարտ լինելու նրա շատախոսություն համար...»: Վերջում Թուրքական կառավարության նախկին անդամը հավաստիացնում էր, որ այդ բոլորը իսկական ճշմարտություն է, և որ ինքը «այդ միջադեպին վկա է եղել»²⁶:

Նույնիսկ մինչև վերջը հակասությունական ոգով գրված իր գրքում ամերիկյան պատմաբան Այվեր Սփեյթլըը խոստովանում է, որ պատերազմի տարիներին և հատկապես Մոսկվայի ու Վոլգոգրադի ուղղությամբ գերմանական բանակների առաջխաղացման ժամանակ «պաշտոնապես չեզոք Թուրքերը գերմանացիների հետ սերտ մերձեցման մեջ մտան», իսկ «1942 թվականի վերջին կովկասյան սահմանի վրա զգալի թվով զորք կենտրոնացրեցին և մամուլի սկսած հակասությունական կամպանիան Թուրքիայում հասավ մի նոր բարձրության»²⁷:

Ճիշտ է Վոլգոգրադի տակ գերմանական զորքերի ջախջախումը մի փոքր թուլացրեց Թուրք ռեակցիոներների շովինիստական մոլուցքը, սակայն Թուրքիայի կառավարող շրջանները ամենևին էլ չհրաժարվեցին ֆաշիստական Գերմանիային առաջվա նման աջակցելուց: 1942 թվականի դեկտեմբերին արտաքին գործերի մինիստր Մենեմենքիօղլուն «կառավարության անունից և նրա հանձնարարությամբ հաղորդեց Պապենին, որ Թուրքիան իր չեզոքությունից չի հրաժարվի նույնիսկ այն դեպքում, եթե «առանցքը» գտնվի իր կրախի նախօրյակին, այլ ընդհակառակը, նրան կպաշտպանի բոլոր հանգամանքներում...»²⁸:

²⁶ „Правда“, 27. III. 1947.

²⁷ Ivar Spector, The Soviet Union and the Muslim World 1917—1958. University of Washington Press, 1959, p. 201—202.

²⁸ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 133.

Վոլգոգրադի տակ գերմանացիների կրած պարտությունից հետո Թուրքիայի «Հեղոթությունը» ավելի մեծ նշանակություն էր ստանում Գերմանիայի համար և թուրքական կառավարությունը, ճիշտ է, ավելի զգույշ և քողարկված ձևով, շարունակում էր օգնել Գերմանիային ինչով կարող էր՝ ստրատեգիական հումքով ու մթերքներով (քրոմի հանք, բամբակ, բուրդ, ծխախոտ և այլն), առևտուր անելով, գերմանական նավերը նեղուցներով բաց թողնելով և այլն:

Այս հարցերը, հասկանալի պատճառներով, տեղ չեն գրտել թուրք պատմաբանների աշխատություններում: Դրանք գիտակցաբար շրջանցվում են: Դրա փոխարեն, կոպիտ կերպով խեղաթյուրելով պատմական իրականությունը, թուրք հեղինակները սովետական կառավարությանը մեղադրում են Թուրքիայի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակներ հետապնդելու մեջ: Այսպես, օրինակ, Յունալը գրում է, որ Վոլգոգրադի տակ տարած հաղթանակից հետո հակահարձակման պատրաստվելով «Ռուսաստանը, ապագայում իր նպատակները հեշտությամբ իրագործելու համար, այժմ արդեն չէր ցանկանում, որ մենք պատերազմի մեջ մտնենք»²⁹: Իսկ որոշք էին Ռուսաստանի ագրեսիվ նպատակները: Պարզվում է, որ Ռուսաստանը մտադրվել էր «կուլ տալ» Թուրքիային և այդպիսով «պատմական իր նպատակը» հաջողությամբ պսակել:

Հետաքրքիրն այստեղ այն է, որ Յունալը, ի տարբերություն թուրք մյուս հեղինակների, մի փոքր այլ ձևով է ներկայացնում Թուրքիայի «մասնակցությունը» 2-րդ համաշխարհային պատերազմին: «Ռուսաստանի այդ քաղաքական նպատակն իմանալով,—գրում է Յունալը,—և մեր բարեկամներ Անգլիայի ու Ամերիկայի հիշեցումից հետո մենք 1945 թվականին Գերմանիային ու Ճապոնիային պատերազմ հայտարարեցինք և բնական ձևով պատերազմի մեջ մտանք»³⁰ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

²⁹ Tahsin Ünal, s. 291.

³⁰ Նույն տեղում:

Թուրք պատմաբանները անհիմն պարծենկոտությամբ շեշտում են Թուրքիայի «գրական» ներմուծությունը Հայրենական պատերազմում ՍՍԽՄ-ի տարած պատմական հաղթանակի գործում՝ Թուրքիայի «չեզոքությունը» համարելով Ռուսաստանի հաղթանակի գրեթե ամենակարևոր գործոնը:

«Երբ գերմանական բանակները անսպասելի մի հեղեղի նման առաջ էին շարժվում Ռուսաստանում և ռուսները սև օրեր էին ապրում, այդ մոմենտին բոլորովին նոր երկու միլիոն թուրքական սվինների՝ գերմանացիների կշեռքի նժարին դնելը Ռուսաստանը ընդմիշտ կարող էր ոչնչացնել» — գրում է Օկչուն³¹: Պետք է ասել, որ այս հեղինակը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի պատմության նենգափոխման մեջ գերազանցում է Թուրք մյուս պատմաբաններին: «Ռուս-թուրքական պատերազմների պատմությունը» խորագրով իր գրքում նա փորձում է «հիմնավորել» Թուրքիայի դերը «Ռուսաստանին կործանումից փրկելու» գործում:

«Գերմանական բանակների հարվածների ներքո դեպի մահ գնացող Ռուսաստանին, — ցինիկորեն գրում է նա, — անգլո-սաքսերը և Թուրքիան օգնության շտապեցին... Մարդկության երջանկության գործի համար միավորված այս ազգերը շտապեցին աջակցելու Ռուսաստանին» (ընդգծումը մերն է — Ռ. Ս.): Խեղաթյուրելով փաստերը, հեղինակը պնդում է, որ Ռուսաստանը, ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմում, դարձյալ առանց զինամթերքների ու սպառազինության մնաց: «Միայն հրաշքը կարող էր փրկել Ռուսաստանին», — գրում է նա: Այդ հրաշքը, ըստ հեղինակի, անգլո-ամերիկյան ու բուրժուական օգնությունն էր³²:

Սակայն ինչո՞ւմն էր կայանում Թուրքիայի «օգնությունը» Սովետական Միությանը, ինչպե՞ս էր Թուրքիայի «համարձակ չեզոքությունը» (ըստ նրա արտահայտության) ուժեղ հենարան ծառայում Ռուսաստանի համար: «Թուրքիայի չե-

³¹ Yahya Ökcu, s.190. (հեղինակը գլխավոր շտաբի սպա էր):

³² Նույն աեղում, էջ 197:

ղործութեան շնորհիւ,—գրում է Օկչուն,—Բասրայի ու Պարսից ծոցի վրայով Ռուսաստան հոսող օգնութեան հեղեղը ուժեղացավ, նրա ձախ թևը պաշտպանվեց և Ռուսաստանը հանգիստ անցկացնելով հակահարձակման գործողութիւնները, պատերազմը շահեց»։ «Այսպիսով,—հզրակացնում է հեղինակը,—Թուրքիան Ռուսաստանը ազատագրողներէ շարքում դեր է խաղացել»³³ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.)։ Պատմութեան կեղծարարութեան, փաստերի կոպիտ աղավաղման մեջ «յուրահատուկ» տեղ ունի Ահմեդ էմին Յալմանը, որը հայտնի է որպէս ժողնալիստ և քաղաքական գործիչ, երկար տարիներ մոտ է կանգնած եղել կառավարող շրջաններին։ Զանալով վեր հանել Թուրքիայի «դրական» դերը 2-րդ համաշխարհային պատերազմում, Յալմանը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Իմ ժամանակի Թուրքիան» վերնագիրը կրող մեմուարային բնույթի իր գրքում պնդում է, թե իբր Թուրքիան «անուղղակիորեն եղել է... Սովետական Ռուսաստանի դաշնակիցը»³⁴։

«Թեպետ մենք պատերազմին չէինք մասնակցում,—գրում է Յալմանը,—մենք զենքի տակ էինք պահում մեկ միլիոն մարդ՝ դիմադրելու համար գերմանացիներին, եթե նրանք հարձակվեին Եվրոպայից դեպի Ասիա ու Միջերկրական ծովի շրջանը գնացող ստրատեգիական ուղու վրա... Այսպիսով,—ավարտում է իր կեղծիքը հեղինակը,—մենք պաշտպանել ենք ռուսական բանակների թևերը հարավային Ռուսաստանում»³⁵։

Թուրք հեղինակների նման անհիմն պնդումները ոչինչ ընդհանուր չունեն պատմական իրականութեան հետ։ Իսկ փաստերը մերկացնում են Թուրքիայի հետադիմական կառավարող շրջանների իսկական նպատակները մեկ միլիոնանոց բանակ պահելու գործում։ Ծիշտ է, թուրք շովինիստներին չվիճակվեց այդ բանակը շարժման մեջ դնել Սովետական

³³ Yahya Okçu, s. 190.

³⁴ Ahmet Emin Yalman, Turkey in my Time. Norman, 1956, p. 158.

³⁵ Նույն տեղում։

Միության դեմ և թուրք պատմաբաններն այժմ, նենգափոխելով փաստերը, փորձում են «չեզոք» Թուրքիայի կողմից այդպիսի մեծ զորքի «անհրաժեշտությունը» կապել անմիջականորեն Ռուսաստանին պաշտպանելու հորինված խնդրի հետ: Հրապարակված փաստաթղթերը հիմնովին հերքում են թուրք պատմաբանների այդ կեղծիքը ևս: Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության գաղտնի փաստաթղթերից հայտնի է, որ սովետա-թուրքական սահմանի մոտ 1942 թվականի աշնանը թուրքական զորքերի կենտրոնացումը պայմանավորված էր ֆաշիստական Գերմանիայի ձգտումներին ընդառաջ գնալու ցանկությունը և, միաժամանակ, ՍՍՌՄ-ի տերիտորիաների նկատմամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների փաշիպայած զավթողական պլաններով: Տակավին 1942 թվականի հունվարին՝ Պապենը Ինոնյուի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ այն միտքն էր հայտնել, որ երբ գարնանը գերմանական բանակը սկսի Կովկասի վրա ծրագրած իր հարձակումը, գերմանացիների համար «չափազանց մեծ արժեք կունենա թուրքական ուժերի կենտրոնացումը ռուսական սահմանի վրա»³⁶: Նույն փաստաթղթերից երևում է, թե ինչպիսի նպատակներ էին հետապնդում թուրքական կառավարության ամենապատասխանատու ղեկավարները: 1942 թվականի հունվարի 5-ին Պապենը հաղորդում էր Բեռլին Թուրքիայի պրեզիդենտի հետ իր ունեցած «արտակարգ բովանդակալից» զրույցի մասին, որի ժամանակ պրեզիդենտը հավաստիացրել էր, որ «Թուրքիան մեծապես շահագրգռված է ռուսական հրակայի ոչնչացման մեջ»³⁷: Իսկ Սարաջոդլուն պրեմիեր-մինիստրի պաշտոնին անցնելու օրը, 1942 թվականի օգոստոսի 27-ին, նույն Պապենի հետ զրույցելիս ավելի անզգույշ էր արտահայտվում. «Ռուսաստանի ոչնչացումը,—ասել էր նա,—հանդիսանում է ֆյուրերի սխրագործությունը, որին հավասարը կարող է կատարվել հարյուր տարին մեկ անգամ...

³⁶ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 58.

³⁷ Նույն տեղում:

Ռուսական պրոբլեմը կարող է չուժվել, եթե սպանվի Ռուսաստանում ապրող ռուսների առնվազն կեսը»³⁸:

Եվ պատահական չէ, որ թուրքական կառավարող շեր-ջանները պատերազմի տարիներին և հատկապես 1941—42 թթ. խրախուսում և աջակցություն էին ցույց տալիս պանթուրքիստների գործունեությանը՝ լայն հնարավորություններ ստեղծելով վերջիններին մոլի շովինիստական, հակասովետական անգուսպ պրոպագանդայի համար: 1941 թվականի նոյեմբերին, ոչ առանց թուրքական կառավարող շրջանների աջակցության, Ստամբուլում կազմակերպվեց թուրքական հակասովետական կենտրոն, որի մեջ մտան սպիտակավարդիականները և թուրքական ռեակցիայի ամենաշովինիստական մասի ներկայացուցիչները: Դրանցից էին թուրքական ֆաշիստ գեներալ էրբիլեթը, տխրահռչակ էնվերի եղբայր Նուրի փաշան, Մյուրսել փաշան և ուրիշներ: Պանթուրքիստները թուրքերեն ու գերմաներեն լեզուներով մի շարք թերթեր ու ամսագրեր էին հրատարակում՝ «Թասֆիրի էֆքյար», «Զինարալթը», «Բողկուրթ», «Բյուլուկ դողու» և այլն: Հիշյալ թերթերն ու ամսագրերը ամենալկտի կերպով պրոպագանդում էին պանթուրքիստական գաղափարներ՝ բացահայտորեն կոչ անելով անհապաղ պատերազմ սկսել Սովետական Միության դեմ: Հիշյալ հրատարակությունները հանդես էին գալիս պրովոկացիոն հոդվածներով՝ «պատերազմը առաջադիմություն է», «պատերազմը կուլտուրայի տարածման ամենակարևոր միջոցն է» և նման այլ վերնագրերով: Պանթուրքիստները չէին թաքցնում իրենց զավթողական իդձերը և բացեիքաց գրում էին ՍՍՌՄ-ի հաշվին տերիտորիալ մեծ ձեռքբերումների մասին: Այսպես, «Բողկուրթ» ամսագիրը 1941 թվականի հուլիսի համարում որպես հավելված «Թուրքիզմը սպասում է» հոդվածի տպագրել էր «Մեծ Թուրքիայի քարտեզը», որի մեջ մտցված էին նաև Անդրկովկասի ու Միջին Ասիայի սովետական հանրապետությունները: Նույն ամսագրում տպագրված

³⁸ Նույն տեղում, էջ 97—98:

«Բողկուրթչիների կրեդոն» վերնագիրը կրող հոդվածում պանթուրքիստները անսքող ձևով բացահայտում էին իրենց մոլի շովինիստական, ռասայական էությունը: Ահա այդ զանազանքը, որը մեջ է բերվում ամերիկյան հեղինակ Հոստլերի՝ «Թուրքիզմը և Սովետները» վերնագրով գրքում:

«Ուլքե՛ր ենք մենք: Մենք բողկուրթչիներ ենք: Ո՞րն է մեր գաղափարախոսությունը: Թրքականությունը: Ո՞րն է բողկուրթչիների հավատը: Նրանք հավատում են, որ թուրքական ռասան և թուրք ազգը մյուս բոլոր ռասաներից ու ազգերից բարձր է կանգնած: Ո՞րն է այդ գերազանցության աղբյուրը: Թրքականությունը: Թուրքը մյուսներից բարձր է ծնված օրի՛ց: Այո, թուրքը բարձր է ի ծնե: Թուրքն իր խելքը, արիությունը, իր ռազմական հանճարը և ամեն տեսակի ընդունակությունները ստանում է արյունից... Բողկուրթչիները պանթուրքիստնե՛ր են: Այո: Բողկուրթ-թուրքիստների սրբազան նպատակն է թուրքական պետությունը տեսնել 65 միլիոնի հասած»³⁹: Հիշյալ գրքում, արդարացնելով հանդերձ Թուրքիայի կառավարող շրջանների դիրքը պանթուրքիստների գործունեության նկատմամբ, հեղինակն, այնուամենայնիվ, խոստովանում է, որ «այդ անպատասխանատու խմբերը» թույլատրված էին թուրքական կառավարության կողմից թուրք երիտասարդության գաղափարական նախապատրաստման նպատակով՝ Սովետական Ռուսաստանի դեմ հնարավոր պատերազմի դեպքում⁴⁰: «Կարելի է եզրուկացնել,—գրում է Հոստլերը,—որ թուրքական պետության մեջ բարձր դիրք գրավող անձինք պատրաստի պլաններ ունենին՝ իրագործելու բոլոր հնարավորությունները, որը գերմանա-սովետական պատերազմում ՍՍՌՄ-ի կործանումը կարող էր ընձեռել պանթուրքական գաղափարների իրականացման համար»⁴¹: Պետք է ասել, որ թուրք հեղինակները ևս ընդունում են, որ Թուրքիայի կառա-

³⁹ Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*. London, 1957, p. 181.

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 180:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 177:

վարող շրջանները հովանավորում էին պանթուրքիստները՝ գործունեությունը և դադարեցին նրանց պաշտպանել միայն այն ժամանակ, երբ ֆաշիստական Գերմանիայի պարտությունն արդեն կանխորոշված էր: «Թուրքական կառավարությունը ի վերջո հրաժարվեց ակտիվ աջակցություն ցույց տալ պանթուրքական շարժմանը», — գրում է Քարփաթը⁴², միաժամանակ բացահայտելով այդ քայլի բուն դրդապատճառները. «Կառավարությունը, — շարունակում է հեղինակը, — ուժեղ կերպով ձգտելով ցույց տալ իր շեղոքությունը, փորձեց սանձահարել պանթուրքիստների գործողությունները, թեև դրանք անցյալում կատարվում էին ավելի բացահայտորեն»⁴³ (ընդգծումները մերն են — Ռ. Ս.): Քըլըջը, նույնպես ընդունելով կառավարության կապը պանթուրքիստների հետ, փորձում է «մեղմացնել» Թուրքիայի կառավարող շրջանների զավթողական մտադրությունները սովետական տերիտորիաների նկատմամբ: Կեղծելով իրականությունը, նա հայտարարում է, որ եթե հաշվի առնել Ռուսաստանի «ճնշված թուրքերի» (?!) հանդեպ Թուրքիայում տածվող համակրանքը և Սովետական Միության վերահաս պարտությունը, որն այնքան մոտ էր թվում, թուրքական կառավարությանը չի կարելի մեղադրել այն բանում, որ նա որոշ պատրաստություններ էր տեսնում՝ Ռուսաստանին սահմանամերձ թուրքական նահանգների «ապագայի խնդրում ձայն ունենալու համար»⁴⁴:

Այսպիսով, երկրորդ համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի «շեղոքությունն» արդարացնելու առիթով թուրք պատմաբաններն ակամաջից վեր են հանում ՍՍՌՄ-ի նկատմամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների ագրեսիվ պլանները, մի փաստ, որն ինքնին մերկացնում է Թուրքիայի այսպես կոչված «շեղոքությունը»:

Հրապարակված գաղտնի փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտագրուժ

⁴² Kemal Karpat, p. 265.

⁴³ Նույն տեղում, էջ 267:

⁴⁴ Altemur Kilic, p. 112.

հարձակումից անմիջապես հետո թուրքական կառավարությանը քննարկում էր ՍՍՌՄ-ի տերիտորիաները հափշտակելու հարցը: Արդեն 1941 թվականի օգոստոսի 5-ին Բեռլինում պարզված հատուկ հաղորդագրության մեջ Պապենը տեղեկացնում էր, որ «թուրքական կառավարող շրջանները սկսել են ավելի շատ զբաղվել ուսա-թուրքական սահմանից այն կողմը գտնվող իրենց հայրենակիցների ճակատագրով: Այս շրջաններում հակված են վերադառնալու 1918 թվականի դեպքերին և ցանկանում են իրենց միացնել այդ մարզը և հատկապես մեծ արժեք ներկայացնող Բաքվի նավթահանքերը»⁴⁵: Վերը հիշատակված Ալթեմուր Քըլքը իր գրքում նոր հետաքրքիր փաստեր է բերում Թուրքիայի կառավարող շրջանների պանթուրքական գործունեության մասին: «Ըստ համաձայնվածության, — գրում է Քըլքը, — նորից տեղի ունեցան Սարաջոզլուի ու Մենեմենջիօզլուի գրույցները ֆոն Պապենի հետ Ղրիմի և Կովկասի մարզերը կառավարելու պլանների մասնամասնությունների շուրջը»⁴⁶: Հեղինակը ակամայից բացահայտում է նաև թուրք-գերմանական հակասությունները վերոհիշյալ սովետական տերիտորիաների «ապագա կառավարման» հարցում: «1943 թվականի վերջից, — շարունակում է Քըլքը, — պանթուրանիզմի կողմնակիցների մեջ հիասթափությունը մեծացավ. միանգամայն պարզ էր դառնում, — եզրակացնում է հեղինակը, — որ թուրք-գերմանական համագործակցությունը սովետա-թուրքական մարզերում, գերմանական օկուպացիայի պայմաններում բոլորովին անհնարին է: Գերմանացիները, չնայած ֆոն Պապենի ակնարկումներին ու թուրքական ղեկավարների հետ ունեցած զրույցներին, և չնայած ոչ-պաշտոնական պանթուրանիստական խմբերի գործունեությանը, որոշել էին գրաված մարզերը կառավարել անձամբ, առանց որևէ կողմնակի միջամտության»⁴⁷:

⁴⁵ Документы министерства иностранных дел Германии, вып. II. Германская политика в Турции (1941—1943), стр. 34.

⁴⁶ Altemur Kilic, p. 95.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 96:

Կոպիտ կերպով խախտելով իր հայտարարած շեղոքությունը, Թուրքիան ոչ միայն բազմակողմանի օգնություն է ցույց տվել ֆաշիստական «առանցքի» երկրներին, այսինքն պատերազմող կողմերից մեկին, այն մոմենտին, երբ նրանք ժամանակավոր հաղթանակներ էին տանում, այլև ջանքեր է գործադրել Գերմանիայի վերջնական ջախջախումն ու անվերապա կապիտուլյացիան կանխելու համար: Այսպես, 1943 թվականի հունվարի 30—31-ին կայացած Ադանայի կոնֆերանսի ժամանակ, որտեղ Անգլիայի պրեմիեր-մինիստր Չերչիլը հանդիպում ունեցավ Թուրքիայի պրեզիդենտի հետ, վերջինս առաջարկել էր անհապաղ համաձայնության հասնել Գերմանիայի հետ և, այդպիսով, թույլ չտալ, որ նա լիակատար պարտություն կրի:

«Ինոնյուն փորձեց Չերչիլին ներշնչել պատերազմն անմիջապես վախճանի բերելու անհրաժեշտությունը»,—գրում է Քըլլըջը:

Ձանալով քողարկել Թուրքիայի կառավարող շրջանների անհանգստությունն ու դժգոհությունը Վոլգոգրադի տակ գերմանացիների կրած ծանր պարտությունից, հեղինակը Թուրքիայի նման դիրքորոշումը փորձում է կապել ՍՍՌՄ-ի ուժեղացման հետևանքով իբր ապագայում նրան սպառնացող վտանգի հետ:

«Գերմանիայի լրիվ, անվերապա պարտությունը,—բացատրում է իր միտքը Քըլլըջը,—Ռուսաստանին հնարավորություն կտար լուրջ վտանգ դառնալու Թուրքիայի ու Եվրոպայի համար... Սակայն որպես միջնորդ հանդես գալու նրա (Ինոնյուի—Ռ. Ս.) առաջարկությունը մերժվեց: Չերչիլը պնդում էր, որ ինքը հոռետես չէ Ռուսաստանի մտադրությունների նկատմամբ»⁴⁸:

Թուրք հեղինակի մեջ բերած այս ուշադրավ փաստը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի կառավարող շրջանների վարած հետադիմական քաղա-

⁴⁸ Altamur Kilic, p. 101.

քականության մի նոր ապացույց է: Այն ժամանակ, երբ ամբողջ աշխարհի առաջավոր մարդկությունը կենաց ու մահվան պայքար էր մղում ֆաշիստական բարբարոսների դեմ, Թուրքիան իր խաչտառակ քաղաքականութեամբ փորձում էր օգնել ֆաշիզմի պահպանմանը, կանխել նրա լիակատար պարտությունը:

Այսպիսով, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի գրաված դիրքին, նրա վարած քաղաքականությունը վերաբերող փաստաթղթերը, այդ թվում և իրենց թուրք հեղինակների աշխատություններում բերված փաստերը, համոզիչ կերպով մերկացնում են ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ տիրապետող այն կեղծիքը, թե իբր Թուրքիան երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ժամանակաշրջանում վարել է չեզոքության քաղաքականություն և այդ քաղաքականութեամբ անգամ աջակցել հակաֆաշիստական ուժերի և, առաջին հերթին, Սովետական Միության շնորհիվ ձեռք բերված համաշխարհային-պատմական հաղթանակին:

**ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

Ինչպես նախորդ գլխում ցույց տրվեց, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին վարած իրենց արտաքին քաղաքականության մեջ թուրքական կառավարող շրջանները մեծ ծառայություն մատուցեցին ամենահետադիմական իմպերիալիստական խմբավորմանը՝ «առանցքի» երկրներին և, այդպիսով, ֆաշիստական ստրկացման վտանգի դեմ մարդկության առաջավոր ուժերի մղած պայքարում ամոթալի դեր խաղացին:

Ազրեյսիվ իմպերիալիստական տերություններին աջակցելու թուրքական քաղաքականությունը մի այլ ձևով դրսևորվեց պատերազմից հետո, երբ Թուրքիայի ղեկավար շրջանները, վճռականորեն կողմնորոշվելով դեպի մի նոր ազրեյսիվ մեծ տերություն՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, շատ կարճ ժամանակում երկիրը ծառայեցրին նրա հետապնդած հակասովետական ազրեյսիվ նպատակներին ու գաղութատիրական ձգտումներին՝ Մերձավոր ու Միջին արևելքի շրջանում:

Ինչո՞ւ Թուրքիայի կառավարող շրջանները շրջվեցին հատկապես դեպի ԱՄՆ-ը և ոչ թե դեպի մի որևէ այլ իմպերիալիստական տերություն:

Մեր կարծիքով, դա պետք է բացատրել հետևյալ պատճառներով.

ԱՄՆ-ը ամենաուժեղ կապիտալիստական երկիրն էր, որը պատերազմից դուրս էր եկել ավելի հզորացած և անչափ հարստացած.

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ԱՄՆ-ի հետադիմական շրջանները սկսել էին նոր համաշխարհային պատերազմի նախապատրաստվել՝ Սովետական Միության դեմ և Թուրքական կառավարողները հույս ունեին նրանց օգնությամբ հասնել երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ձախողված իրենց սեփական հակասովետական պլանների՝ տերիտորիալ հափշտակումների և պանթուրքական ծրագրերի իրականացմանը:

Միայն ԱՄՆ-ի օգնությամբ էր հնարավոր ճնշել դեմոկրատական շարժումը երկրի ներսում և իշխանությունը պահել իրենց ձեռքում:

Այսպիսով, չհրաժարվելով իրենց հակասովետական դիրքորոշումից, Թուրքիայի կառավարող շրջանները սկսեցին հանդես գալ ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների հակասովետական պլանների օղակում: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ընթացել է ամերիկյան իմպերիալիզմի հետ համագործակցելու ուղղությամբ, որի հետևանքով Թուրքիան ակտիվ մասնակցություն է ունեցել ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից նախաձեռնվող բոլոր ագրեսիվ խմբավորումներում, որոնք ուղղված են ինչպես Սովետական Միության ու սոցիալիստական ողջ լազերի, այնպես էլ Մերձավոր արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական, հակաիմպերիալիստական շարժումների դեմ:

Թուրքական կառավարող շրջանների վարած երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը ամենևին էլ չէր բխում Թուրք ժողովրդի շահերից, ընդհակառակը, այն մինչև վերջը վնասաբեր, Թուրքիայի ազգային շահերին հակասող քաղաքականություն էր, որը նրանք փորձում էին ներկայացնել, որպես միակ հնարավոր ելքը ստեղծված «վտանգավոր» իրադրությունից՝ երևակայական սովետական սպառնալիքի պայմաններում: Տրումենի գոկտրինան ընդունելուց հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Նեջմեդդին Սադրբը չհապաղեց հանդես գալու նրա գովաբանությամբ, այն զնահատելով, որպես «մեծ մխիթարություն Թուրքիայի ժողովրդի հա-

մար, որովհետև վերջինիս զգացնել էր տալիս, որ նա աչքև միայնակ չէ»¹։ Սովետական Միության կողմից Թուրքիային իբր սպառնացող մշտական վտանգի շինծու այս թեզը ընկած է ժամանակակից թուրք պատմաբանների, քաղաքական գործիչների, մամուլի հայտնի տեսաբանների բազմաթիվ գրքերի ու հոդվածների հիմքում։ Ահա, օրինակ, ինչպես է բացատրում դեպի ԱՄՆ կատարած Թուրքիայի շրջադարձը սովետա-թուրքական հարաբերությունների «մասնագետ» Հալլուկ Յուլմանը։

«Սկսած 1945 թվականի կեսերից, — գրում է նա, — Սովետական Միությունը սկսեց Թուրքիայի վրա ուժեղ ճնշում գործադրել... Թուրքիան մի մեծ վտանգ զգաց և տնտեսական ու ռազմական տեսակետից ՍՍՌՄ-ի դեմ հանդիման միայնակ շմնալու համար 1939 թվականից սկսեց աշխատել իր դաշնակից Անգլիայի և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջին ամենատուժեղ պետություն դարձած ԱՄՆ-ի աջակցությունը ստանալու ուղղությամբ»²։ Վերը հիշատակված Ալթինուր Քըլըջը ևս ամերիկյան «օգնությանը» դիմելը բացատրում է երևակայական սովետական սպառնալիքով, որի պատճառով, ըստ հեղինակի, «թուրք ժողովուրդը և թուրքական կառավարությունը այդ օգնությունը խանդավառությամբ ընդունեցին»³։ Նույն բանն է կրկնում պրոֆ. էսմերը՝ միաժամանակ ընդգծելով Տրումենի ղոկտրինայի «բարոյական մեծ արժեքը» այն է, որ «աշխարհի ամենահզոր պետությունը... հետաքրքրվում էր Թուրքիայի ճակատագրով»⁴։

Սակայն ո՞րն էր ՍՍՌՄ-ից եկող այդ սպառնալիքը։ Որպես դրա «ապացույց» թուրք հեղինակները վկայակոչում են նեղուցների ռեժիմի վերաբերյալ 1946 թվականի օգոստոսի 7-ի և սեպտեմբերի 24-ի սովետական նոտաները։ Այսպես, Թահսին Յունալն այդ նոտաները համարում է «վերադարձ

¹ Şen Altınur Kilic, p. 143.

² „Forum“. 1 Ocak 1961, sayı 162, s. 6.

³ Altınur Kilic, p. 142.

⁴ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasisi,

դեպի ցարիզմի քաղաքականութիւնը նեղուցների հարցում» և դրանց երևան գալով բացատրում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականութեան մեջ կատարված փոփոխութիւնները:

«Այդ էր պատճառը,—գրում է Յունալը,—որ մենք մեր հարաբերութիւնները Ռուսաստանի հետ խզելով, թերվեցինք դեպի դեմոկրատական աշխարհը»⁵: Իսկ Քըլըջը, խոսելով օգոստոսի 7-ի նոտայում առաջ քաշված սովետական առաջարկների մասին, որոնք համապատասխանում էին առանց բացառութեան բոլոր սեփական պետութիւնների շահերին, գրում է, որ այդ սկզբունքները իսկական սպառնալիք էին թուրքական սովերենութեանը, ինչպես նաև «Թուրքիայի և մերձափնյա ու ոչ-մերձափնյա տերութիւնների միջև ստրատեգիական ծայրահեղ անհրաժեշտութիւն ներկայացնող ներքին հավասարակշռութեանը»⁶: Նման ձևով են «հիմնավորում» իրենց պնդումները նաև այլ հեղինակներ⁷:

Արդյո՞ք 1946 թվականի սովետական նոտաները սպառնալիք էին ներկայացնում Թուրքիայի անվտանգութեանը և ոտնահարում վերջինիս սովերեն իրավունքները, ինչպես փորձում են ներկայացնել թուրք հեղինակները: Ամենևին ոչ: Նման անհիմն մեղադրանքները ոչ մի առնչութիւն չունեն փաստերի, պատմական իրականութեան հետ:

Սովետական կառավարութեան հիշյալ նոտաները սովետական դիվանագիտութեան միակողմանի և կամայական ելույթները չէին, այլ դրանք անմիջականորեն բխում էին երեք մեծ տերութիւնների՝ ՍՍՌՄ-ի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարութիւնների ղեկավարների կողմից 1945 թվականի հուլիսին Պոտսդամում բնորոշված որոշումներից:

Ինչպես հայտնի է, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո համաշխարհային հասարակական կարծիքին ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանները,

⁵ Tahsin Ünal, s. 291.

⁶ Altemur Kilic, p. 129.

⁷ Şku „Forum“, I Ocak 1961, sayı 162, s. 7.

միանձնյա տնօրինություն անելով նեղուցներում և յուրովի մեկնաբանելով Մոնտրեի կոնվենցիան, պատերազմի տարիներին բազմիցս կոպիտ կերպով խախտել են հիշյալ կոնվենցիան, մասնավորապես նրա 19-րդ հոդվածը, որն օտարերկրյա բոլոր ռազմանավերին արգելում էր անցնել սևծովյան նեղուցներով⁸։ Այս հանգամանքը հաշվի առնելով, նույնիսկ ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի կառավարությունները Պոտսդամի կոնֆերանսում ստիպված էին ընդունել, որ Մոնտրեի կոնվենցիան, այլևս անհամապատասխան լինելով ներկա ժամանակներին, պետք է վերանայվի, և որ այդ ուղղությամբ կատարված հետևյալ քայլը կլինի հարցի քննարկումը հիշյալ երեք տերություններից յուրաքանչյուրի և Թուրքիայի միջև՝ անմիջական բանակցությունների միջոցով⁹։

Հիմնվելով Պոտսդամի կոնֆերանսի որոշումների վրա, սովետական կառավարությունը 1946 թվականի օգոստոսի 7-ի նոտայով դիմեց Թուրքական կառավարությանը, առաջարկելով վերանայել Մոնտրեի կոնվենցիան և մշակել նեղուցների այնպիսի նոր ուժիմ, որը գործնականորեն կարողանար ապահովել սևծովյան բոլոր տերությունների անվտանգությունը։ Թվարկելով պատերազմի տարիներին Թուրքիայի կողմից 1936 թվականի Մոնտրեի կոնվենցիայի խախտման բազմաթիվ դեպքերը (որոնց մասին հիշատակվեց նախորդ գլխում), նոտայում ասվում էր.

«...Բերված փաստերից երևում է, որ Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների դեմ մղված անցած պատերազմի ընթացքում նեղուցների վերաբերյալ կոնվենցիան չխանգարեց թշնամական տերություններին նեղուցներն օգտագործելու ռազմական նպատակներով՝ ընդդեմ Սովետական Միության և դաշնակից այլ պետությունների, ըստ որում Թուրքական կա-

⁸ Տե՛ս «Дипломатический словарь в трех томах», т. 2, стр. 313—314.

⁹ «Правда», 14. VIII. 1946.

ռավարությունը չի կարող պատասխանատվություն չկրել նր-
ման վիճակի համար...»¹⁰:

Իր կողմից սովետական կառավարությունն առաջարկում
էր նեղուցներում հաստատել նոր ռեժիմ, որի հիմքում լինեին
ներքոհիշյալ հինգ կետերը.

1 Նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն բոլոր երկրների
առևտրական նավերի համար.

2 Նեղուցները միշտ պետք է բաց լինեն սեծովյան տե-
րությունների ռազմանավերի համար.

3 Ոչ-սեծովյան տերությունների ռազմանավերի ան-
ցումը նեղուցներով, բացառությամբ հատուկ նախատես-
ված դեպքերի, պետք է արգելվի.

4 Նեղուցների ռեժիմի սահմանումը պետք է մտնի Թուր-
քիայի և սեծովյան մյուս երկրների իրավասության մեջ.

5 Թուրքիան և Սովետական Միությունը, որպես նեղուց-
ներում առևտրական նավագնացությունն ու նրանց անվտան-
գությունն ապահովելու մեջ ամենից ավելի շահագրգռված
տերություններ, համատեղ միջոցներով պետք է կազմակեր-
պեն նեղուցների պաշտպանությունը՝ ուրիշ տերությունների
կողմից սեծովյան տերություններին թշնամական նպատակ-
ներով նրանց օգտագործումը կանխելու համար¹¹:

1946 թվականի օգոստոսի 22-ի իր պատասխան նոտա-
յում Թուրքական կառավարությունը ընդարձակ «բացատրու-
թյուններ» էր տալիս նեղուցներով առանցքի երկրների ռազ-
մական և ռազմա-օժանդակ նավերի անցման կոնկրետ դեպ-
քերի առթիվ, որոնք տեղի էին ունեցել երկրորդ համաշխար-
հային պատերազմի տարիներին: Ըստ էության չհերքելով
սովետական նոտայում բերված Մոնտրեի կոնվենցիայի
խախտման փաստերը, Թուրքական կառավարությունը պնդում
էր, որ թշնամական ռազմանավերի անցումը նեղուցներով
իբր սպառնալիքի տակ չի դրել ՍՍՌՄ անվտանգությունը:
Օգոստոսի 22-ի Թուրքական նոտայի պատասխանը հանդիսա-
ցող սեպտեմբերի 24-ի նոտայում սովետական կառավարու-

¹⁰ „Правда“, 14. VIII. 1946.

¹¹ Նույն տեղում:

թյունը, անդրադառնալով վերոհիշյալ փաստարկներին, նշում էր, որ դրանք միանգամայն անհիմն են:

«Ինչ վերաբերում է նշված սպառնալիքի իրական չափերին,—ասվում էր սովետական նոտայում,—բավական է բերել այն փաստը, որ հաշվի առնելով նեղուցներով հակառակորդի ռազմական և օժանդակ ռազմական նավերի անարգելք անցման բազմաթիվ դեպքերը, սովետական գերագույն հրամանատարությունը ստիպված էր պատերազմական գործողությունների թատերաբեմի գլխավոր ուղղություններից էական թվով զինված ուժեր տեղափոխել՝ սևծովյան շրջանը պաշտպանելու համար»¹²: Հիշյալ նոտայում սովետական կառավարությունը ընդգծում էր նաև այն փաստը, որ թուրքական կառավարությունը պատերազմի տարիներին «դադարեցրել էր նեղուցներով նավերի շարժման մասին զեկուլցյներ ներկայացնել պատերազմի մասնակից պետություններին, որը նա պարտավոր էր անել կոնվենցիայի 24-րդ հոդվածի համաձայն»¹³:

Մերժելով նեղուցների համատեղ պաշտպանությունը կազմակերպելու սովետական առաջարկները, թուրքական կառավարությունը սևծովյան տերություններին զրկում էր այդ շրջանում իրենց անվտանգությունը հրաշխավորելու հնարավորությունից: Թուրք կառավարող շրջանների նման դիրքորոշումն ամենևին էլ չէր բխում Թուրքիայի ազգային պահանջներից: Նեղուցների հարցում Թուրքիայի բռնած դիրքը լիովին ձեռնառու էր իմպերիալիստական խոշոր տերություններին և, առաջին հերթին, այդ ժամանակաշրջանում արդեն բացահայտ հակասովետական քաղաքականության ոգեշնչող Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին, որոնք ոչ երկրորդական դեր խաղացին սովետական առաջարկները մերժելու գործում:

Այդ մասին ներկայումս խոստովանում են նույնիսկ թուրք հեղինակները: Այսպես, օրինակ, նույն Յուլմանը 1946 թվականի օգոստոսի 7-ի նոտայում առաջ քաշված հարցերին

¹² „Правда“, 28, IX. 1946.

¹³ Նույն տեղում:

անդրադառնալով, գրում է. «Թուրքական կառավարությունը, անգլիական և ամերիկյան կառավարությունների հետ խորհրդակցելուց հետո, սովետական պահանջները մերժեց»¹⁴:

Ինչպես երևում է վերը բերված սովետական նոտաների բովանդակությունից, դրանք ոչ մի սպառնալիք չէին կարող ներկայացնել Թուրքիայի համար և, առավել ևս, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ արմատական փոփոխություն առաջ բերել: Թուրք հեղինակների անհիմն, վերին աստիճանի միտումնավոր գնահատականներն այս հարցում ընդունելի չեն նույնիսկ Թուրքիայում:

Վերջերս, Անկարայում լույս տեսնող «Ցորում» արտաքին քաղաքական հանգեսում տպագրվեց Թուրք ժողովրդային Ալի Քենանի «Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ հեղինակը, վերլուծելով հետպատերազմյան տարիներին Թուրքական ղեկավար շրջանների վարած արտաքին քաղաքականությունը, հանգում է այն եզրակացության, որ միանգամայն սխալ է Թուրքիայի նոր կուրսը անմիջականորեն կապել Սովետական Միության քաղաքականության, նրա դիվանագիտական ելույթների հետ: Հեղինակը որոշակիորեն մատնանշում է, որ այն պետք է բացատրել Թուրքիայում տիրապետող ուժերի պայքարով, իշխանության գլուխ անցած դասակարգի կենսական շահերով: Մասնավորապես, խոսելով երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների մասին, հեղինակը նշում է, որ դրանց խորը պատճառները պետք է փնտրել այն բանում, որ իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց հողային բուրժուազիան: «Հակառակ դեպքում,—գրում է Քենանը,—կարելի է սխալի մեջ ընկնել, այդ շրջանում կատարված արտաքին քաղաքական փոփոխությունները բացատրելով 1946 թվականի սովետական նոտաներով, ինչպես այդ անում են մեր մտավորականները, որոնք հաշվի չեն առնում դասակարգային ուժերի հարաբե-

¹⁴ „Forum“, I Ocak 1961, sayı 162, s. 7.

րության մեջ կատարված կարևոր փոփոխությունները» (ընդ-
գծումը մերն է—Ռ. Ս.)¹⁵։

Թուրքիայի կառավարող շրջանների կողմից տարվող
երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը, ամերիկյան
իմպերիալիզմի կողմից գլխավորվող ագրեսիվ բնույթի բո-
լոր ռազմական խմբավորումներին Թուրքիայի ակտիվ մաս-
նակցությունը ևս, ինչպես վերևում նշվեց, Թուրք հեղինակները
առանց որևէ փաստական հիմքի, վերագրում են «հյուսիսից
սպառնացող վտանգին», դրանով իսկ արդարացնելով Թուր-
քիայի ազգային շահերին հակասող այդ քաղաքականությունը։

«Չնայած երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ա-
վարտին,—գրում է Յուլմանը,—սովետական ճնշումը հնա-
րավորություն չէր տալիս իրագործելու պատերազմի ժամա-
նակ խիստ մեծացած բանակների մի մասը կրճատելու և ազ-
գային էկոնոմիկան նորից կարգավորելու ու զարգացնելու
մեր ցանկությունը և Թուրքիան տնտեսական դժվարություն-
ների գնով ստիպված էր իր բանակը պատերազմական ժա-
մանակների մակարդակին թողնել»¹⁶։ Նույնպիսի շինծու
փաստարկներով են խեղաթյուրում իրականությունը Քըլըջը-
Յալմանը և այլ հեղինակներ։ Այսպես, խուսափելով բացա-
հայտել երկրի ռազմականացման իսկական պատճառները,
Քըլըջը պնդում է, որ «Թուրքիան իր բյուջեի կեսը ծախսում
է ազգային պաշտպանության վրա, որովհետև նա ռուսական
վտանգին դեմ հանդիման է կանգնած»¹⁷։

Պրոֆեսոր Էսմերը ևս, առանց լուրջ փաստական հիմնա-
վորման, փորձում է «համոզել» ընթերցողին, թե իբր Թուր-
քիան ստիպված էր ՆԱՏՕ-ի մեջ մտնել՝ «բացառապես Ռու-
սաստանի դեմ պաշտպանվելու համար»։ Հեղինակի կարծի-
քով, առանց ՆԱՏՕ-ի մեջ ներգրավվելու «հնարավոր չէր լինի
սպահովել երկրի անվտանգությունը»¹⁸։

¹⁵ Տե՛ս „За рубежом“, № 30, 29. VII. 1961, стр. 26.

¹⁶ „Forum“, 15 Şubat 1961, sayı 165, s. 12.

¹⁷ Altemür Kılıç, p. 142.

¹⁸ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diploma-
sisl, s. 99.

[illegible]

«Դեմոկրատական կուսակցությունը,—գրում է հեղինակը,—մտավ կորեական պատերազմի մեջ, որը Ամերիկյան սկսել էր տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու համար:

Չճանաչելով ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, դեմոկրատական կուսակցությունն անցավ գաղութարարների կողմը՝ ընդգեմ իրենց ազատագրության համար մարտնչող ճընշված ժողովուրդների: Միավորված ազգերի կազմակերպությունում նա մեծագույն եռանդով հետևում էր գաղութարարների ցուցումներին: Բանդունգի կոնֆերանսում նա գաղութարարների ներկայացուցիչն էր: Նա իր վրա վերցրեց գաղութարարների շահերի պաշտպանությունը Միջին արևելքի արաբական ժողովուրդների դեմ մղվող նրանց պայքարում...

Դեմոկրատական կուսակցությունը բլոկներից մեկի հետ զաշինք կնքեց: Նա ենթարկվում էր այդ բլոկի բոլոր պահանջներին, որոնք բխում էին ՆԱՏՕ-ի, Բաղդադի պակտի և ՍԵՆՏՕ-ի նկատմամբ նրա պարտավորություններից: Չբավարարվելով այդ պակտերով՝ գաղութարարների հետ համատեղ շահերն ապահովելու գործում, նա երկկողմանի համաձայնագիր կնքեց Ամերիկայի հետ»:

Այնուհետև հեղինակն իր հոգվածում նշում էր, որ դեմոկրատական կուսակցությունը, հատկապես Թուրքիային հարևան երկրների նկատմամբ, սկսեց վարել «խսկական ագրեսիայի և թշնամանքի քաղաքականություն... Նա երկիրը վերածեց մեռ... հաբեասների դեմ ուղղված Առևմտաֆի ռազմական բազայի»¹⁹ (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Մի այլ թուրք ժուռնալիստ՝ Բուրխան Արփաթը 1962 թվականի մայիսի 18-ին «Վաթան» թերթում տպագրված «Խաղաղություն, թե՛ պատերազմ» վերնագիրը կրող հոգվածում մատնանշելով այն փաստը, որ «արևմտյան բլոկին բազաներ ու 500-հազարանոց բանակ տրամադրելով Թուրքիան խալխում էր իր տնտեսությունը», գալիս է այն եզրակացության, որ «ՆԱՏՕ-ի անդամ հանդիսանալով, Թուրքիան

¹⁹ Տե՛ս „За рубежом“, № 30, 29. VII. 1961, стр. 26.

ալիկի շատ օգուտ է բերում արևմտյան բլոկին, քան սեփական անվտանգությանը»։ Սակայն հիշյալ հոդվածում առավել հետաքրքիր է այն, որ հեղինակը կասկածի տակ է վերցնում թուրքական պաշտոնական պրոպագանդայի կողմից տարածվող լուրերը՝ երկրին «մշտապես սպառնացող» վտանգի վերաբերյալ։

«...Այն հարցը, — գրում է հեղինակը, — թե արդյո՞ք որևէ մեկը սպառնում է Թուրքիային ներկայումս, երբ աշխարհը բաժանված է այսպես կոչված արևմուտքի և արևելքի, վիճելի է թվում»²⁰։

Հասկանալի է, որ արևմտյան իմպերիալիստների հակասովետական քաղաքականությունն անվերապահորեն պաշտպանելու և Թուրքիայի տերիտորիան միջուկային պատերազմի թատերաբեմ դարձնելու անհեռատես կուրսը, որը հետևողականորեն անց են կացնում թուրքական կառավարողները, ոչ մի կերպ չի կարող նպաստել սովետա-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանը, ընդհակառակը, մեծապես խանգարում է այդ նպատակի իրականացմանը։ Թուրք պատմաբանները, սակայն, այս հարցում էլ կանգնած են սխալ տեսակետի վրա։ Պրոֆ. էսմերն, օրինակ, պնդում է, որ ՆԱՏՕ-ին և ագրեսիվ այլ խմբավորումներին Թուրքիայի մասնակցությունը «լուրջ վնաս չի հասցրել սովետա-թուրքական հարաբերություններին»²¹։

Եվ այդ այն ժամանակ, երբ նույնիսկ թուրքական մամուլը աներկիմաստ ձևով խոստովանում է Արևմուտքի հետ Թուրքիայի համագործակցության բուն նպատակները։ Այդ տեսակետից ուշադրավ է թուրքական ազդեցիկ «Աքշամ» թերթում 1959 թվականի հունվարին տպագրված հոդվածը, որի հեղինակը պարծենկոտ կերպով գրում է հետևյալը. «Արևմտյան մասնագետները, սովետական սահմանները զննելուց

²⁰ „Vatan“, 18. V. 1962.

²¹ Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Türk Diplomasisi, s. 102.

հետո, եկան այն հետևություններ, որ հրթիրների արձակման ամենահարմար շրջանը Թուրքիան է. ջրածնային ռումբերը, որ կնետվեն մեր տերիտորիայից, կարող են ոչնչացնել ողջ Ուկրաինան և Կովկասը: Հենց դա է պատճառը, որ ամերիկացիներն այդքան ուժեղ հետաքրքրվում են մեզով» (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Եվ իրոք, Թուրքիան ԱՄՆ-ին հետաքրքրում է, առաջին հերթին, որպես հակասովետական ստրատեգիական կարեւորագույն հենակետ, որպես դաշնակից՝ ամերիկյան իմպերիալիզմի պատերազմական ծրագրերի իրականացման գործում:

Ամերիկյան պատմաբան Ջոն Քեմփբելը ուղղակի խոստովանում է. «ԱՄՆ-ը Թուրքիային օգնում է ոչ թե այն պատճառով, որ վերջինիս գյուղատնտեսությունը տրակտորների կարիք ունի, այլ որովհետեւ քուրճերը կայուն դաշնակիցներ են...»²² (ընդգծումը մերն է—Ռ. Ս.):

Սովետական կառավարությունը Թուրքիայի ղեկավար շրջանների ուշադրությունը բազմիցս հրավիրել է իմպերիալիստական ագրեսիվ խմբավորումներին մասնակցելու նրանց քաղաքականության լուրջ հետեւանքների վրա: Դեռեւս նախքան Թուրքիայի՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ դառնալը, 1951 թվականի նոյեմբերի 3-ի իր հայտարարության մեջ սովետական կառավարությունը, մերկացնելով այդ ագրեսիվ ռազմական խմբավորման հակասովետական բնույթը, ընդգծում էր, որ «Ատլանտյան բլոկի կազմում Թուրքիայի ներգրավումը, որն ի դեպ, Ատլանտիկայի հետ ոչ մի առնչություն չունի, չի կարող նըշանակել այլ բան, քան իմպերիալիստական պետությունների ձգտումը՝ թուրքական տերիտորիան օգտագործել Սովետական Միության սահմանների մոտ ագրեսիվ նպատակներով ռազմական բազաներ ստեղծելու համար»²³:

²² John Campbell, Defense of the Middle East, New York, 1958, p. 266.

²³ „Правда“, 4. XI. 1951.

ՆԱՏՕ-ի մեջ մտնելուց հետո, շատ կարճ ժամանակում, Թուրքիան դարձավ նրա գրեթե ամենաազդեցիկ տրամադրող-ված պետությունը, որն առանց տատանումների ոչ միայն մինչև վերջը պաշտպանում է այդ ռազմական բլոկի բոլոր պատերազմական միջոցառումները, այլև ինքն է հանդես գալիս սպառազինություններն արագացնելու առաջարկներով: Այդ առթիվ Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Մենդերեսին ուղղված սովետական կառավարության 1958 թվականի հունվարի 12-ի ուղերձում նշվում էր, որ ՆԱՏՕ-ի 1957 թվականի դեկտեմբերյան սեսիայում «Թուրքական կառավարությունն ամենաազդեցիկ դիրքն էր գրավել ինչպես իր հարևանների նկատմամբ, այնպես էլ միջազգային ընդհանուր հարցերում՝ ամբողջությամբ վերցրած: Հենց Թուրքական պատվիրակության կողմից էին լսվում կոչեր ուժեղացնելու սպառազինությունների հետագա մրցավազքը և ՆԱՏՕ-ի բոլոր երկրներին, այդ թվում և Թուրքիային մատակարարելու օտարերկրյա միջուկային և հրթիրային զենքով»²⁴:

Սովետական կառավարությունը տակավին Մենդերեսի օրոք կոնկրետ քայլեր է ձեռնարկել սովետա-թուրքական հարաբերությունները նորմալացնելու և բարելավելու ուղղությամբ:

Այսպես, 1957 թվականի ապրիլի 22-ին ՍՍՌՄ Գերագույն սովետի անունից Միության սովետի նախագահ Պ. Պ. Լոբանովը և Ազգությունների սովետի նախագահ Վ. Տ. Լացիսը դիմեցին Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Ռեֆիկ Բորալթանին հետևյալ նամակով. «Նկատի ունենալով սովետա-թուրքական պառլամենտական կապերի հաստատման ցանկալիությունը, որը կարող է նպաստել ՍՍՌՄ-ի և Թուրքական Ռեսպուբլիկայի ժողովուրդների հարաբերությունների զարգացմանն ու ամրապնդմանը, Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միության Գերագույն սովետը պատիվ ունի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի ղեկուսատիների մի պատ-

²⁴ „Правда“, 14. I. 1959.

վիրակության և անձամբ Ձեզ, պարոն նախագահ, հրավիրել 1957 թվականին այցելել Սովետական Միություն՝ Ձեզ և պատվիրակության համար հարմար ժամանակ:

ՍՍՌՄ Գերագույն սովետը հուլյս է հայտնում, որ Թուրքական մեջլիսի դեպուտատների այդպիսի ուղևորությունը կօգնի Սովետական Միության և Թուրքական Ռեսպուբլիկայի միջև բարիդրացիական հարաբերություններ զարգացնելու վսեմ նպատակներին»²⁵:

Թուրքական կառավարությունն ընդունեց այդ հրավերը, սակայն հետագայում այն անպատասխան թողեց:

Նույն 1957 թվականի հուլիսին Անկարայում սովետական դեսպան Ռիժովը սովետական կառավարության հանձնարարությամբ թուրքական կառավարությանը պաշտոնական առաջարկություն արեց ՍՍՌՄ-ի և Թուրքիայի պետական դործիչների միջև անձնական կոնտակտ հաստատելու վերաբերյալ՝ սովետա-թուրքական հարաբերությունների վիճակի մասին մտքերի փոխանակություն կատարելու և փոխադարձ առաջարկները, այդ թվում տնտեսական համագործակցության հարցը, քննարկելու համար: Սովետական Միության այս նախաձեռնությունը ևս Մենդերեսի կառավարության կողմից պատշաճ ուշադրության չարժանացավ:

1957 թվականի սեպտեմբերի 11-ին Մենդերեսին հանձնվեց ՍՍՌՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահի ուղերձը՝ Սիրիայի դեմ ԱՄՆ-ի և Թուրքիայի կողմից նախապատրաստվող ներխուժման հետևանքով Մերձավոր և Միջին արևելքում ստեղծված լարված դրության մասին:

Սեպտեմբերի 30-ի իր պատասխան ուղերձում անդրադառնալով սովետա-թուրքական հարաբերություններին, թուրքական կառավարությունը դրանց բարելավման համար յուրահատուկ մի պայման էր առաջ քաշում, այն է, որ սովետական կառավարությունը հրաժարվի իր մերձավորարևելյան քաղաքականությունից, այսինքն այդ շրջանում խաղաղությունն ու

²⁵ «Սովետական Հայաստան», 26 ապրիլի, 1957:

անվտանգությունն ապահովելու համար մղած իր հետեւողական պայքարից, իրենց անկախության համար զաղութատիրության դեմ արաբական երկրների պայքարին ամեն կերպ աջակցելու ջանքերից:

«Թուրքական կառավարությունը ցանկանում է,—նշվում էր սովետական կառավարության 1957 թվականի նոյեմբերի 22-ի ուղերձում,—որպեսզի Սովետական Միությունը հրաժարվի Մերձավոր և Միջին արևելքում վարած իր քաղաքականությունից: Սակայն ի՞նչ նա ի նկատի ունի տվյալ դեպքում: Ցանկանո՞ւմ է արդյոք թուրքական կառավարությունը, որ Սովետական Միությունը դադարի աջակցել իրենց անկախությունն ու սովեթերենությունը արտաքին ոտնձգություններից պաշտպանող արաբական ժողովուրդների արդարացի ազդային իղձերին: Ցանկանո՞ւմ է արդյոք նա, որ ՍՍՌՄ-ը դադարի նպաստել նրանց պետական ինքնուրույնությունն ամրապնդելուն: Ձգտո՞ւմ է արդյոք նա, որ Սովետական Միությունը հետեի մի քանի զաղութային երկրների քաղաքականությանը և, օրինակ, խզի առևտուրը Սիրիայի և Եգիպտոսի հետ... Թե՞ Թուրքիայի կառավարությունն ուզում է, որ Սովետական Միությունն օգնություն ցույց տա արևմտյան երկրներին՝ զաղութարարների նպատակներին ծառայող Բաղդադի ռազմական խմբավորման մեջ Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներին ներքաշելու նրանց փորձերում...»: «Եթե այդ է նկատի առնվում,—ասվում էր այնուհետև սովետական նոտայում,—արդյո՞ք չափազանց շատ բան չեն ցանկանում Սովետական Միությունից՝ որպես պայման սովետա-թուրքական բարեկամությունը վերականգնելու համար...»²⁶:

Այսպիսով, սովետական կառավարության նախաձեռնությունը՝ սովետա-թուրքական հարաբերությունները բարիորացիական ու բարեկամական դարձնելու ուղղությամբ, անպատասխան մնաց և արձագանք չգտավ թուրքական կառավարող շրջաններում: Անդրադառնալով այս հարցին, Թուրք

²⁶ „Правда“, 27. XI. 1957.

հեղինակները որպես «գրական» երևույթ են ներկայացնում այն փաստը, որ Թուրքիայի կառավարությունը ոչ մի քայլ չի կատարում ՍՍՌՄ-ի հետ հարաբերությունները նորմալացնելու համար:

«Թուրքական ղեկավարները՝ Բայարը և Մենդերեսը,— գրում է Քըլլըջը,— իրենց բազմաթիվ հրապարակային ելույթներում հասկանալի դարձրին, որ իրենք չեն գալթակղվի տընտեսական ու ֆինանսական օգնության սովետական առաջարկներով: Թուրքիան նույնիսկ չպատասխանեց սովետաթուրքական առևտրական հարաբերություններն ընդլայնելու առաջարկներին»²⁷:

1960 թվականի մայիսյան հեղաշրջման հետևանքով իշխանության եկած Թուրքական նոր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, էապես ոչնչով չի տարբերվում Թուրքիայի նախկին ղեկավարների հակազգային, երկրի համար կործանարար քաղաքականությունից: Թուրքիան շարունակում է ամենաակտիվ մասնակցությունն ունենալ ագրեսիվ ռազմական խմբավորումներում՝ ՆԱՏՕ-ի և ՍԵՆՏՕ-ի մեջ: Թուրքիայի նոր ղեկավարները բազմիցս աներկիմաստ հայտարարություններ են արել այն մասին, որ իրենք ամենևին էլ մտադիր չեն չեզոք քաղաքականություն վարելու՝ հրաժարվելով երկիրը ծառայեցնել ռազմական ագրեսիվ նպատակներին: Այսպես, 1961 թվականի հուլիսին Թուրքական պետության ղեկավար գեներալ Գյուրսեյը հունական «Դեյլի պոստ» թերթին տված ինտերվյուի մեջ, անդրադառնալով Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությանը, ընդգծել է. «Զի կարող խոսք անգամ լինել այն մասին, որ երկիրը չեզոք քաղաքականություն վարի: ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում Ամերիկայի և Արևմուտքի այլ տերությունների հետ Թուրքիայի համագործակցությունը կազմում է նրա արտաքին քաղաքականության հիմքը»²⁸:

²⁷ Altemur Kilic, p. 204.

²⁸ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 22 հուլիսի, 1961:

1961 թ. նոյեմբերի ընտրություններից հետո իշխանության գլուխ անցած Իսմեթ Ինոնյուի կառավարությունը շարունակում է հետևել Թուրքիայի նախկին կառավարողների կողմից անցկացվող արտաքին քաղաքական կուրսին: Հատկանշական է պրեմիեր-մինիստր Ինոնյուի այն հայտարարությունը, որ նա արել էր նախքան կառավարության գլուխ անցնելը: Իր ելույթներից մեկում անդրադառնալով իր գլխավորած ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության քաղաքական պլատֆորմին, Ինոնյուն ընդգծել էր. «Ես լսել եմ, որ օտարերկրացիներին ասում են այն մասին, որ եթե ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությունը իշխանության հասնի, նա չեզոքության քաղաքականություն կվարի: Այդ խոսակցությունները բացարձակ կեղծիք են: Այդ մե'նք սկսեցինք համագործակցության քաղաքականություն վարել. 1939 թվականին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, իսկ 1947 թվականին՝ Ամերիկայի հետ: Մենք իշխանությունը թողեցինք նախքան այն մոմենտը, երբ սկսվեց ՆԱՏՕ-ի էվոլյուցիան 1952 թվականին, այն ստադիայում, երբ կենսագործվում էր Տրումենի դոկտրինան: Այդ ժամանակից ի վեր մենք հավանություն ենք տալիս ու պաշտպանում Թուրքիայի դիրքը, որպես ՆԱՏՕ-ի հավատարիմ դաշնակցի և Ամերիկայի նվիրված բարեկամի»²⁹:

Եվ իրոք, իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, Ինոնյուի կառավարությունը, արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ամբողջությամբ հետևելով Թուրքիայի նախկին ղեկավարների անցկացրած գծին, վարում է ազդեցիկ տերությունների հետ այնպիսի «համագործակցության» քաղաքականություն, որը Բայար-Մենդերեսի կառավարությանը հասցրեց քաղաքական ամոթալի կրախի:

²⁹ „За рубежом“, № 30, 29. VII. 1962, стр. 26.

Ե Զ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

Այսպիսով, ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հիմնական հարցերը լուսաբանվում են հակագիտական դիրքերից, խեղաթյուրվում է թուրքիայի նկատմամբ Սովետական Միության վարած քաղաքականությունը:

Միաժամանակ, թուրք պատմաբանների աշխատություններում բերված փաստերը, քաղաքական դեկավար գործիչների հուշերում տեղ գտած խոստովանությունները, արխիվային և այլ նյութերը վկայում են այն մասին, որ Թուրքիայի կառավարող շրջանների արտաքին քաղաքական գիծը Սովետական Միության նկատմամբ գրեթե չի փոփոխվել. այն որոշ շրջանում եղել է բարիդրացիական, սակայն միշտ անհետևիտական ու տատանվող, և ընդհանուր առմամբ արտահայտել է Թուրքիայի բուրժուա-կալվածատիրական ազգայնական շրջանների դասակարգային ատելությունը դեպի սոցիալիզմի առաջին երկիրը և հակասովետական բովանդակությամբ բնորոշ պանթուրքական գաղափարները:

Սովետա-թուրքական հարաբերությունների հաստատման ժամանակաշրջանի պատմության հարցերը լուսաբանելիս թուրք հեղինակները ոչ միայն անտեսում են սովետական պետության կողմից Թուրքիային ցույց տրված դրամական, ռազմական ու բարոյական անշահախնդիր օգնությունը, որը մեծապես նպաստեց թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթանակին, այլև սկզբունքային տարբերություն չեն տեսնում ցարական և Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության միջև: Մինչդեռ, փաստերը վր-

կայում են, որ սկզբունքային, արմատական տարբերություն չի եղել Սովետական Միության հանդեպ հենց Թուրքիայի ղեկավար շրջանների վարած քաղաքականության միջև: Եթե օսմանյան կայսրության կառավարողները Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից անմիջապես հետո դրսևորեցին իրենց հակասովետական էությունը, գիշատիչ արշավանք ձեռնարկեցին Անդրկովկասում Բաքվի հերոսական կոմունան ճընշելու և իրենց պանթուրքական նվաճողական ծրագրերն իրականացնելու համար, ապա նույն գիծը տարան նաև Թուրքիայի նոր ղեկավարները՝ քեմալականները, որոնք արտահայտում էին մի կողմից բուրժուազիայի ազգային անկախության ձրգտումները, պատերազմ մղում ինչպես Անտանտի, այնպես էլ թուրքական սովթանի դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ նրա մոլի շովինիստական էությունը: Դրանով պետք է բացատրել Արևելքում վարած նրանց հակասովետական քաղաքականությունը, որը փաստորեն երիտթուրքերի քաղաքականության շարունակությունն էր: Վ. Ի. Լենինը 1920 թվականի դեկտեմբերին նշում էր, որ նույն տարվա աշնանը Անդրկովկասում ձեռնարկած թուրքական արշավանքը որոշակիորեն ընդգծված հակասովետական բնույթ ուներ. «Թուրքական հարձակումն ուղղված էր մեր դեմ... Թուրքիայում իշխանության գլուխ են կանգնած կադետները, օկուպերիստները, նացիոնալիստները, որոնք պատրաստ են մեզ ծախել Անտանտին»¹:

Թուրք պատմաբանների աշխատություններում աղավաղված ձևով է ներկայացվում նաև Լոզանի կոնֆերանսից մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանի սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը: Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանելը, միջազգային ասպարեզում, տրնտեսական ու մշակութային բնագավառներում համագործակցելը նրանք դիտում են որպես Սովետական Միության թուլու-

¹ В. И. Ленин, Заключительное слово по докладу о концессиях на фракции РКП(б) VIII съезда Советов 21 декабря 1920 г. Полное собр. соч., изд. пятое, т. 42, стр. 125.

թյան նշան: Այնինչ, փաստերը հաստատում են, որ ինքը Թուրքիան այդ տարիներին տակավին թույլ էր, ուստի և հոգ էր տանում ՍՍՌՄ-ի հետ նորմալ հարաբերություններ պահպանելու մասին: Սակայն նույնիսկ այդ շրջանում, մասնավորապես 30-ական թվականներից, Թուրքական բուրժուազիայի դասակարգային ատելությունը սոցիալիզմի երկրի հանդեպ իր արտահայտությունն էր գտնում բազմաթիվ ոչ-բարեկամական գործողություններում: Հենց նույն տարիներին Թուրքիան գործուն մասնակցություն ունեցավ Սովետական Միության դեմ ուղղված խմբավորումներին՝ Բալկանյան Անտանտի (1934 թ.) ու Սաադաբադի պակտի մեջ (1937 թ.), բացահայտ հակասովետական դիրք գրավեց 1936 թվականի Մոնտրեի կոնֆերանսում, մերձեցավ ֆաշիստական Գերմանիայի հետ և այլն:

Ժամանակակից Թուրք պատմագրությունը կոպիտ կերպով նենգափոխում է Սովետական Միության քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Թուրքական ղեկավար շրջանների հակասովետական, թշնամական գործողությունները, նրանց գրաված բացահայտ պրոֆաշիստական դիրքը ներկայացվում է նույնիսկ, որպես «ներդրում» Հայրենական մեծ պատերազմում ՍՍՌՄ-ի ձեռք բերած հաղթանակի գործում: Հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը, արխիվային նյութերը, Թուրք քաղաքական առանձին գործիչների ու հեղինակների մեջբերած մերկացուցիչ փաստերը, սակայն, համոզում են այն բանում, որ պրոֆաշիստական քաղաքականություն վարելով, Թուրքիայի կառավարող շրջանները հույս ունեին Գերմանիայի օգնությամբ իրականացնել իրենց պան-թուրքական նվաճողական ձգտումները:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի սովետա-թուրքական հարաբերությունները ևս Թուրք պատմաբանները լուսաբանում են միտումնավոր ձևով. Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վատթարացման ու սրման մեղքը նրանք անհիմն կերպով բարդում են Սովետական Միության վրա, պնդում, որ

վերջինս «մշտական սպառնալիք» է հանդիսանում Թուրքիայի անվտանգությանը և այլն։ Մինչդեռ, փաստերը վկայում են, որ հենց Թուրքիայի գործողություններն են պատերազմական վտանգ ներկայացնում, որ Թուրքիան քաղաքական ու ռազմական սերտ կապերի մեջ մտավ իմպերիալիստական ամենազորեղ տերության՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ՝ դարձյալ ի նկատի ունենալով, որ միայն վերջինիս օգնությամբ հնարավոր կլինի ապագայում իրագործել հակասովետական այն ծրագրերը, որոնք ձախողվեցին ֆաշիստական Գերմանիայի պարտությունից։

Թուրքիայի ներկայիս կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, ինչպես վկայում են փաստերը, էապես ոչնչով չի տարբերվում Բաշար-Մենդերեսի խմբի քաղաքականությունից։

1961 թվականի նոյեմբերից իշխանության գլուխ է կանգնած Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության պարագլուխ Իսմեթ Ինոնյուլի կառավարությունը, որը, սակայն, շարունակում է դեմոկրատական կուսակցության գլխավորած կառավարության քաղաքականությունը։ Թուրքիայի նոր դեկավարները չեն թաքցնում, որ իրենց քաղաքական գիծը սոսկ նախորդների վարած արտաքին քաղաքականության շարունակությունն է։ Այդ բանը հաճախ ընդգծվում է նաև Թուրքական մամուլի էջերում։ Ահա, օրինակ, ինչ էր գրում կիսապաշտոնական «Ջումհուրիեթ» թերթը 1963 թվականի փետրվարի 12-ին՝ Թուրքական պառլամենտական պատվիրակության՝ Սովետական Միություն այցելելու նախօրյակին.

«Մենք անհրաժեշտ չենք գտնում կրկնել այստեղ ՆԱՏՕ-ի և կոլեկտիվ անվտանգության սիստեմի հետ Թուրքիայի ունեցած կապերի մասին։ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը՝ Աթաթյուրքի ժամանակներից մինչև մեր օրերը, միշտ էլ վերկուսակցական կատեգորիա է եղել, և իշխանության եկած ամեն մի կառավարություն, ինչպես և ընդդիմադիր կողմը, արտաքին քաղաքականության մեջ հետևողականորեն պաշտպանել է միևնույն գիծը»²։

² „Cumhuriyet“, 12. II. 1963.

Վերջին շրջանում թուրքական մամուլի էջերում վերստին
ծայր առած հակամտվետական կամպանիան ևս գալիս է հաս-
տատելու, որ թուրքական ղեկավարները ներկայումս մտադիր
չեն հրաժարվել Սովետական Միության նկատմամբ վարած
իրենց քաղաքականությունից, որը չի համապատասխանում
թուրք ժողովրդի ազգային շահերին և դժգոհություն է առաջ
բերում Թուրքիայի դեմոկրատական շրջաններում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
Ներածութիւն	5
Սովետա-թուրքական հարաբերութիւնների սկզբնավորման ժամանակաշրջանի պատմութիւն հակազիտական լուսարանում	11
Սովետական Միութիւն արտաքին քաղաքականութիւն պատմութիւն խեղաթուրումը (1924—1939 թթ.)	44
Նրկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիների սովետա-թուրքական հարաբերութիւնների պատմութիւն նենգափոխումը	82
Հետպատերազմյան տարիների սովետա-թուրքական հարաբերութիւնները թուրք հեղինակների գնահատմամբ	108
Ծ գ ր ա փ ա կ ու մ	126

ՌՈՒԲԵՆ ԳԱՐԵԳԻՆՈՎԻՇ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
РУБЕН ГАРЕГИНОВИЧ СААКЯН

Սովետա-բուրժուական հարաբերությունների պատմության
[հակագիտական շուտափութումը ժամանակակից
բուրժ պատմագրության մեջ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ
արևելագիտության սեկտորի գիտական խորհրդի
հանձնարարությամբ

Գրատ. խմբագիր՝ Հ. Գ. Ի ն ճ ի կ յ ա ն
Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Խ. Մ ա ն ո յ ա ն
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. Ղ ա ֆ ա ղ ա թ յ ա ն ի
Տեխ. խմբագիր՝ Հ. Լ. Գ ո ռ ո յ ա ն
Վերատուգող սրբագրիչ՝ Ջ. Խ. Օ Ր մ ա ն յ ա ն

ՎՖ 06599, հրատ. № 2394, ԽՀԽ № 896, պատվեր 119, տպագրանակ 10000՝

Հանձնված է արտադրության 4/X 1963 թ., ստորագրված է տպագրու-
թյան 27/IV 1964 թ., Տպագրական 8,25 մամուլ, հրատ. 5,36 մամուլ
Բուդժ 84X108¹/₂ Գինը 32 կոպ.

ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչության տպարան, Երևան, Բաբելյանության, 24:

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220034816

4 1 6 6 3 2 4.

II
34816